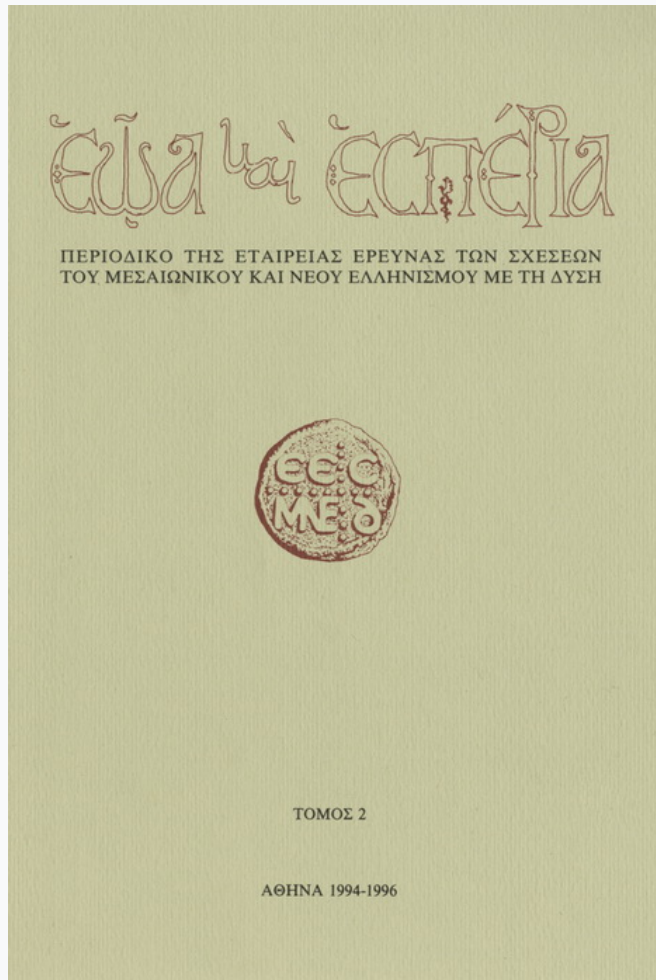

Eoa kai Esperia

Vol 2 (1996)

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Ν. ΜΑΚΡΙΔΗΣ

doi: [10.12681/eaesperia.29](https://doi.org/10.12681/eaesperia.29)

To cite this article:

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Β. Ν. (1996). Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ. *Eoa Kai Esperia*, 2, 9–70. <https://doi.org/10.12681/eaesperia.29>

Η ΑΜΕΡΙΚΗ ΩΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΟΥ (ΝΕΟ)ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ*

I

Ἡ συνάντηση καί ἡ ἐπακόλουθη σύγκρουση τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί διαφόρων συντηρητικῶν κύκλων μέ τούς φορεῖς τῶν νέων ιδεῶν σημάδεψαν χαρακτηριστικά τήν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ. Εἰδικότερα, τό σημεῖο στό ὁποῖο ἐστιάζεται ἡ προσοχή πολλῶν ἐρευνητῶν, εἶναι ἡ *διαπίστωση τῶν ἐκάστοτε αἰτίων*, τά ὁποῖα συνέβαλαν στήν ἐμφάνιση τῶν συγκρούσεων αὐτῶν. Ἀντικείμενο τοῦ παρόντος ἀρθροῦ εἶναι μιᾶ ἀρκετά εἰδική περίπτωση, ἡ ὁποία δέν ἀποτελέσει πάντως κάποιο οὐσιαστικό σημεῖο σύγκρουσης τότε, ὅπως ἄλλα πολύ γνωστότερα θέματα (π.χ. ἡ ἡλιοκεντρική θεωρία καί ἡ πληθὺς τῶν κόσμων). Ἐν τούτοις, ὁ *τρόπος* μέ τόν ὁποῖο συζητήθηκε τό ὄλο θέμα, ἔστω καί σέ καθαρά ἰδιωτικό ἐπίπεδο, εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικός. Συγκεκριμένα, μᾶς παρουσιάζει τό πῶς λειτουργοῦσε τότε μιᾶ *συλλογική νοοτροπία* κυρίως ἀνάμεσα σέ ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες, εἴτε στό ἐπίπεδο τῆς ἐπίσημης Ἐκκλησίας, εἴτε ὄχι. Ἡ νοοτροπία αὐτή συχνά ὀδηγοῦσε στό νά θεωροῦνται νέες ιδέες καί ἀνακαλύψεις ὑποπτες καί ἐπικίνδυνες γιά τήν Ὁρθοδοξία καί συνέβαλε ἔτσι στό νά ἐμφανίζονται διάφορα προβλήματα σχετικά μέ τήν ἀποδοχή τους. Τό θέμα μέ ἀφορμή τό ὁποῖο ἔγινε τότε ἡ ἐν λόγω συζήτηση, εἶναι μάλιστα κατεξοχήν ἐπίκαιρο. Πρόκειται γιά τήν ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τοῦ Νέου Κόσμου (*novus mundus*), τῆς ὁποίας γιορτάστηκαν πρόσφατα - ἢ κατ' ἄλλους ἀποτιμήθηκαν κριτικά λόγω τῶν γνωστῶν ἀρνητικῶν συνεπειῶν σέ διάφορους τομεῖς¹ - τά 500

* Τό παρόν ἀρθρο βασίζεται σέ ἀνακοίνωση στό Διεθνές Συνέδριο «Νεοελληνικός Διαφωτισμός: 1750-1821. Ἡ πρόσληψη τῶν εὐρωπαϊκῶν ιδεῶν καί ὁ ἀναγεννώμενος Ἑλληνισμός» (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993), τό ὁποῖο ἦταν ἀφιερωμένο στή μνήμη Κ. Θ. Δημαρᾶ.

1. Τό γεγονός αὐτό ἔχει γίνει ἀφορμή νά συζητηθεῖ εὐρύτατα ἡ ἐπέτειος αὐτή. Βλ. ἐνδεικτικά μερικά περιοδικά πού ἀφιέρωσαν τεύχη τους στό ὄλο θέμα: *Evangelische Theologie* 51 (1991), *Archives de Sciences Sociales des Religions* 37 (1992), *Münchener Theologische Zeitschrift* 43/3 (1992), *Theologisch-Praktische Quartalschrift* 140/3 (1992)

χρόνια από την «έπίσημη» ανακάλυψή της στις 12 Οκτωβρίου 1492 από τον Χριστόφορο Κολόμβο².

Κύρια πηγή μας για την έρευνα αυτή αποτελούν δύο επιστολές. Ἡ πρώτη είναι τοῦ ἱεροδιάκονου Νεόφυτου Καυσοκαλυβίτη πρὸς τὸν Νικηφόρο Θεοτόκη (25 Αυγούστου 1773), ἡ δὲ δεύτερη περιέχει τὴ σχετικὴ ἀπάντηση τοῦ Θεοτόκη (30 Ὀκτωβρίου 1773)³. Πρόκειται γιὰ δύο ἀπὸ τοὺς γνωστότερους κληρικούς καὶ πνευματικούς ἀνδρες τοῦ 18ου αἰώνα. Ὁ Νεόφυτος (1713-1784), γνωστός ὡς ὁ «ἐξ Ἑβραίων»⁴, εἶχε διδάξει, μεταξύ τῶν ἄλλων, στὴν Ἀθωνιάδα ὡς διευθυντὴς ἀπὸ τὸ 1749 καὶ εἶχε ὀρισμένες διαφωνίες μὲ τὸν Εὐγένιο Βούλγαρι, ὅταν αὐτὸς ἀνέλαβε τὴ

καὶ *Monthly Review* 44/3 (1992). Βλ. καὶ B. BIGELOW et al., eds., *Rethinking Columbus: Teaching About the 500th Anniversary of Columbus's Arrival in America*, Milwaukee 1991. Βλ. ἐπίσης *Unser Amerika. 500 Jahre indianischer Widerstand*, hrsg. von der Gesellschaft für bedrohte Völker, Wien 1992. Βλ. καὶ ἓνα σχετικὰ παλαιότερο ἔργο: F. JENNINGS, *The Invasion of America*, New York 1976.

2. Ὑπάρχει τεράστια βιβλιογραφία γιὰ τὸν Κολόμβο καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ στις ἐξερευνησεις. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ σχετικὸ ἄρθρο στὸ *Dictionary of Scientific Biography*, Supplement I, 15 (1978) 87-91, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Βλ. ἐπίσης πλὴ πρόσφατα P. E. TAVIANI, *Christopher Columbus. The Grand Design*, London 1985. Γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ κατάκτηση τῆς Ἀμερικῆς, βλ. ἐνδεικτικὰ F. MORALES PADRÓN, *Historia del descubrimiento y conquista de América*, Madrid 1990⁵.
3. Οἱ δύο ἐπιστολές ἔχουν δημοσιευτεῖ ἀρχικὰ ἀπὸ τὸν I. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝΑ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου Θεοτόκη πονήματα ἱερά ἀνέκδοτα ἐκ χειρογράφου τεύχους τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, Ἀθῆναι 1890, σ. 44-53, καὶ ἀργότερα ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἐπιστολαὶ διαφόρων Ἑλλήνων λογίων, ἀνατάτων κληρικῶν, Τοῦρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καὶ ἑσναφίων (1759-1824). Ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας, ἐκδότης Γ. Ἀντωνιάδης, πρόλογος καὶ φιλολογικὴ παρουσίαση Μ. Μ. Παπαϊωάννου, Ἀθῆναι 1964, σ. 493-501. Περιέχονται ἐπίσης στὸ χειρόγραφο 82 τοῦ ἔτους 1785 (σ. 47-48 καὶ 53-63 ἀντίστοιχα) τοῦ Ἑλληνικοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο βρίσκεται, μαζί μὲ τὰ ὑπόλοιπα, στὴ βιβλιοθήκη τῆς Τουρκικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀγκυρα. Βλ. P. MORAUX, *Bibliothèque de la Société Turque d' Histoire. Catalogue des Manuscrits Grecs (Fonds du Syllagos)*, *Türk Tarih Kurumu Yayınlarından XII. Seri - No. 4*, Ankara 1964, σ. 135-136. Στὸ παρὸν ἄρθρο παραπέμπουμε στὴν ἔκδοση τοῦ Σακκελίωνα.
4. Δὲν θὰ ὑπεισέλθουμε ἐδῶ στὸ θέμα τοῦ ἂν ὁ Νεόφυτος αὐτὸς ταυτίζεται μὲ τὸν ὁμώνυμο συγγραφέα τοῦ ἀντιουδαϊκοῦ ἔργου Ἀνατροπὴ τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ, βλ. ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs* (Institute for Balkan Studies 142), Thessaloniki 1974, σ. 429-430. A. ΜΠΕΛΕΖΙΝΗΣ, Ἐνας ἀγνωστὸς ὕμνος τοῦ Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Σπείρα. Γλῶσσα - Ποίηση* 8 (Μάιος 1981) 449-475, στίς σ. 472-473. Οἱ Χ. Σ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περί μνημοσύνων ἔρις ἐν Ἀγίῳ Ὄρει κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, *Θεσσαλονίκη* 1969, σ. 16, 28, καὶ Κ. Κ. ΠΑΠΟΥΛΙΔΗΣ, Τὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων, Ἐν Ἀθήναις 1991², σ. 32, ταυτίζουν πάντως τοὺς δύο Νεόφυτους.

διεύθυνση τῆς σχολῆς τὸ 1753. Ἀργότερα ὁμως, συμφιλώθηκε καὶ διατήρησε ἀλληλογραφία μαζί του. Ἐπίσης διατέλεσε καθηγητῆς στὴν «Αὐθεντική» Ἀκαδημία τοῦ Βουκουρεστίου. Ἀναμείχθηκε ἐνεργά στὸ κίνημα τῶν Κολλυβάδων καὶ τὸ ὑποστήριξε ἐνθερμα. Παρότι δὲν δημοσίευσε ἀρκετά, πολλὰ ἔργα του σὲ χειρόγραφη μορφή μαρτυροῦν γιὰ τὸ εὖρος κυρίως τῶν θεολογικῶν ἀλλὰ καὶ τῶν φιλολογικῶν του γνώσεων. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀρκετὰ παρεξηγημένο πρόσωπο σήμερα, πιθανότατα λόγω τοῦ ἐριστικοῦ του χαρακτήρα, τὸ ὁποῖο ἐν τούτοις ἐπαιξε ἕναν ἀρκετὰ σημαντικό ρόλο στὶς πνευματικὲς ἐξελίξεις τοῦ 18ου αἰώνα⁵. Τὴν ἐπιστολή τοῦ Θεοτόκη, ὁ ὁποῖος τὸν ὀνόμασε ἐκεῖ ἱεροδιδάσκαλο, ἔλαβε πιθανότατα ὅταν βρισκόταν ἀπὸ τὸ 1770 μέχρι τὸ 1773 στὸ Βραζον (Kronstadt)⁶.

Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (15 Φεβρουαρίου 1731 - 31 Μαΐου 1800), ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, εἶναι σαφῶς πολὺ πιὸ γνωστός, δεδομένου ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ ἐπιβλητικὴ μορφή τοῦ 18ου αἰώνα⁷. Ἄν καὶ δίδαξε καὶ ἀσχολήθηκε συστηματικά μέ τίς φυσικὲς-θετικὲς ἐπιστῆμες, ἐν τούτοις δὲν ἔγινε ἀντικείμενο κριτικῆς (πλὴν ἐλαχίστων περιπτώσεων, π.χ. κατὰ τὴ δευτέρα παραμονή του στὸ Ἰάσιο γύρω στὰ 1775/76). Ὁ Θεοτόκης ἔχαιρε μεγάλο κύρους σὲ ἐκκλησιαστικούς, πολιτικούς καὶ γενικότερα πνευματικούς κύκλους τῆς ἐποχῆς⁸. Αὐτὸ ὀφείλεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν στὴν

5. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις, ὅ.π., σ. 16-28. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅ.π., σ. 413-431. Α. Θ. ΦΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἄδαμάντιος Κοραῆς καὶ Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης, *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραῆς καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983)*, τ. Β', Ἀθήνα 1985, σ. 101-108. Γ. Θ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Νεόφυτος Κausοκαλυβίτης (Ὁ ἐκ Πατρῶν διδάσκαλος τοῦ Γένους), Πάτρα 1992.

6. Βλ. ΤΖΩΓΑΣ, Ἡ περὶ μνημοσύνων ἔρις, ὅ.π., σ. 21-22. Κατὰ τὴν CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ὅ.π., σ. 415, ὁ Νεόφυτος ἔμεινε 6 χρόνια στὸ Βραζον, ὅπου δίδαξε καὶ στὸ ἑλληνικὸ σχολεῖο τῆς περιοχῆς. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ γνώσεις γιὰ τὸν Χ. Κολόμβο καὶ τὸ Νέο Κόσμο ἦταν ἀρκετὰ διαδεδομένες γενικά στὸ ρουμανικὸ χῶρο καὶ μάλιστα τὸ 18ο αἰώνα. Βλ. σχετικὰ E. DENIZE, *Imaginea lui Columb și a lumii noi în cultura română veche*, *Revista istorică* 3 (1992) 937-953, κυρίως στίς σ. 944-950.

7. Γιὰ τὸν Θεοτόκη βλ. ΖΩΗ ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης (1731-1800) καὶ ἡ συμβολή αὐτοῦ εἰς τὴν παιδείαν τοῦ Γένους, Ἀθήνα 1979. D. STIERNON, Nicéphore Théotokès, *Dictionnaire de Spiritualité* 11 (1982) 208-214. G. PODSKALSKY, *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821)*, München 1988, σ. 366-371.

8. Ὅπως τόνισε ὁ Γ. Ι. ΖΑΒΙΑΣ, Νέα Ἑλλάς ἢ Ἑλληνικὸν Θέατρον, ἀνατύπωσις Α' ἐκδόσεως, ἐπιμέλεια Τ. Α. Γριτισπούλου (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν 11), Ἀθήνα 1972, σ. 491-492, ὁ Θεοτόκης ἦταν «*ρήτωρ γλαφυρώτατος, ἡ γὰρ φύσις καὶ τέχνη εἰς αὐτὸν συνέδραμον, σοφάτατος εἰς τὰ τῆς παλαιᾶς καὶ νεωτέρας φιλοσοφίας, εἰς τὰ τῆς θεολογίας οὐδενὸς δεύτερος ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις, καὶ Μαθηματικὸς ἄριστος· μάρτυς τοῦ λόγου τὰ τῆς φιλοσόφου καὶ θεολόγου ψυχῆς αὐτοῦ πονήματα*».

καταγωγή του από παλιά και έπιφανή οικογένεια τής Κέρκυρας⁹, άφ' έτέρου δέ στην εύρεία του μόρφωση και στό γεγονός ότι παρέμεινε πιστός στην Όρθόδοξη παράδοση. Τήν παραπάνω έπιστολή έστειλε ό Θεοτόκης στόν Νεόφυτο από τή Λειψία, όπου βρισκόταν ήδη από τό 1765 και είχε εκδόσει μερικά από τά σημαντικότερα έργα του.

Τό θέμα πού προκάλεσε τήν άνταλλαγή τών παραπάνω έπιστολών, είχε νά κάνει μέ τά *θεολογικά προβλήματα*, τά όποία σχετιζονταν μέ τήν ανακάλυψη τής Όμερικης και τά όποία άντιμετώπιζε ό Νεόφυτος¹⁰. Πρέπει νά σημειωθεί στό σημείο αυτό παρενθετικά ότι τό θέμα « Όμερική» άπασχολούσε σέ κάποιο βαθμό τούς Έλληνες τήν περίοδο του (νεο)ελληνικού Διαφωτισμού και μάλιστα από διάφορες σκοπιές (π.χ. ως πρότυπο για πολιτειακή όργάνωση ή και από άπλή περιέργεια). Ό Όδαμάντιος Κοραής, λόγου χάριν, είχε άλληλογραφία μέ τόν Thomas Jefferson¹¹ και τόν Edward Everett¹², ένώ ό Δανιήλ Φιλιππίδης έδειξε έντονο ένδιαφέρον νά πληροφορηθεί όσο τό δυνατόν περισσότερα για τή νέα ήπειρο, τήν « Όγγλαμερική» (Anglamérique)¹³, όπως τήν όνόμαζε¹⁴. Πολλές γνώσεις για τή νέα ήπειρο διαδίδονταν τήν περίοδο εκείνη και μέ τή μετάφραση στά ελληνικά διαφόρων ξένων σχετικών έργων¹⁵. Είμαι γνωστή δέ ή

-
9. Βλ. M.-D. STURDZA, Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d' Albanie et de Constantinople, Paris 1983, σ. 426-432, κυρίως στίς σ. 427, 430.
10. Ό άλληλογραφία αυτή είναι ήδη άρκετά γνωστή (άπό τόν κώδικα του Γ. Κ. Βελλίου) και έχει μνημονευτεί συχνά, παρότι δέν έχει τύχει άκόμη συστηματικής άνάλυσης και έκτενούς σχολιασμού. Βλ. π.χ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ, Νικηφόρος Θεοτόκης, *Πανδώρα* 4, φ. 87 (1 Νοεμβρίου 1853) 371-375, στή σ. 374. Χ. ΦΙΑΝΤΑΣ, Έμμανουήλ Γλυζώνιος, *Πανδώρα* 9, φ. 204 (15 Σεπτεμβρίου 1858) 273-281, στή σ. 280.
11. Βλ. S. G. CHACONAS, The Jefferson-Korais Correspondence, *The Journal of Modern History* 14 (1942) 64-70, 593-596. A. S. HORTON, Jefferson and Korais: The American Revolution and the Greek Constitution, *Comparative Literature Studies* 13 (1976) 323-329.
12. Βλ. G. C. SOULIS, Adamantios Korais and Edward Everett, *Mélanges offerts à Octave et Melpo Merlier*, t. II, Athènes 1953, σ. 397-407. Μέ τόν Everett είχε άλληλογραφία και ό Όϊώαννης Καποδίστριας. Βλ. σχετικά G. C. SOULIS, Everett-Kapodistrias Correspondence, *The Journal of Modern History* 26 (1954) 272-273.
13. ΔΑΝΙΗΛ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ - BARBIÉ DU BOCAGE - ΑΝΘΙΜΟΣ ΓΑΖΗΣ, Όλληλογραφία (1794-1819), έκδοση, σχόλια Αικατερίνης Κουμαριανού, Όθήνα 1966, σ. 135. Σέ μία άλλη περίπτωση, ό Φιλιππίδης συνέκρινε τήν ανακάλυψη τής δομής και τών νόμων του φυσικού κόσμου (π.χ. άπό τόν Newton) μ' εκείνη τής Όμερικης άπό τόν Κολόμβο, άν και θεώρησε τήν πρώτη άσύγκριτα πολυτιμότερη. Βλ. Χ. Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ, Τά σχόλια και οι προσθήκες του Δανιήλ Φιλιππίδη στα μεταφρασμένα άνέκδοτα χειρόγραφα τής Φυσικο-χημείας του Brisson, *Όρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 9 (1991) 33-63, στή σ. 46.
14. Σχετικά μέ τήν όνομασία τής νέας ήπείρου, βλ. F. LAUBENBERGER, The Naming of America, *The Sixteenth Century Journal* 13 (1982) 91-113.
15. Βλ. π.χ. τή μετάφραση του έργου του FRANÇOIS-RENÉ, VICOMTE DE CHATEAUBRIAND

μεταναστευτική προσπάθεια περίπου χιλίων οικογενειών Ἑλλήνων με τή βοήθεια τοῦ Dr. Andrew Turnbull τό 1768¹⁶, οἱ ὁποῖοι ἴδρυσαν στή Φλώριδα τήν ἀποικία Νέα Σμύρνη¹⁷. Ἐπίσης, σέ κάποιο ἔντονα ἀντικληρικαλιστικό κείμενο τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, ὁ ἀνώνυμος συγγραφέας τόνισε ὅτι σκόπευε νά ἐγκαταλείψει «τὴν δύστυχην Ἑλλάδα στενάζουσαν ὑπό τόν ζυγόν τῶν λαοπλάνων» καί νά μεταβεῖ στή Φιλαδέλφεια τῆς Ἀμερικῆς, ζητώντας στό Νέο Κόσμο «νέαν πατρίδα»¹⁸. Ἀξίζει ἐπίσης νά ἀναφερθεῖ καί τό γεγονός ὅτι διάφοροι Ἕλληνες εἶχαν συμβάλει παλαιότερα στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς¹⁹ καί ὅτι ὑπάρχουν θεωρίες σχετικά μέ τήν ἑλληνική καταγωγή τοῦ Κολόμβου²⁰. Παράλληλα, διάφορες γνώσεις γιά τή νέα ἡπειρο ἦταν ἀρκετά διαδεδομένες καί ἀνάμεσα στούς Ὀθωμανούς Τούρκους, ὅπως φαίνεται ἀπό τά ἔργα τοῦ Piri Reis²¹ καί κυρίως ἀπό τό ἔργο Tarih-i Hind-i Garbi ἑνός ἀνώνυμου συγγραφέα γύρω στά 1580 (πρώτη ἐκτύπωση τό 1730, ἀνατύπωση τό 1875), τό ὁποῖο σῶζεται σέ πολλά χειρόγραφα καί εἶχε ἀρκετά σημαντική διάδοση τότε²².

(1768-1848), Ἀταλά ἢ οἱ ἔρωτες δύο ἀγρίων ἐγχωρίων τῆς Βορείου Ἀμερικῆς [...], Βενετία 1805 καί τοῦ ἔργου τοῦ JOACHIM HEINRICH CAMPE (1746-1818), Ἡ ἀνακάλυψις τῆς Ἀμερικῆς. Βιβλίον ψυχαγωγικόν διά παῖδας καί νεανίσκους, τ. Α΄-Γ΄, Βιέννη 1820.

16. Βλ. τή σχετική μαρτυρία τοῦ Γεώργιου Λασσάνη: Κ. Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Τρία ἀνέκδοτα ἱστορικά δοκίμια τοῦ Φιλικοῦ Γεωργίου Λασσάνη, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 55-56.
17. Γιά τήν προσπάθεια αὐτή, βλ. τήν κατατοπιστική μελέτη τοῦ Ε. Ρ. PANAGOPOULOS, *New Smyrna. An Eighteenth Century Greek Odyssey*, Brookline, MA 1978², ἑλλ. μετάφραση, Ἀθήνα, Κάλβος 1972.
18. Βλ. Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ, Ἴδεολογικές συνέπειες τῆς κοινωνικῆς διαμάχης στή Σμύρνη (1809-1810), *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικῶν Σπουδῶν* 3 (1982) 9-39, στή σ. 12.
19. Βλ. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Ἕλληνες στήν ἀνακάλυψη καί ἐξερεύνηση τῆς Ἀμερικῆς, Ἀθήνα 1990.
20. Βλ. Δ. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΣ, Ἡ ἑλληνική καταγωγή τοῦ Χριστοφόρου Κολόμβου, Ἀθήνα 1950. Χ. Δ. ΛΑΖΟΣ, Χριστόφορος Κολόμβος. Ἐνα ἑλληνικό πρόβλημα, Ἀθήνα 1992. Α. ΛΑΓΚΑΔΑΣ - Μ. ΜΑΡΗΣ, Ἕλληνας ἦταν ὁ Χριστόφορος Κολόμβος. Μιά ἱστορική ἔρευνα, Ἀθήνα 1993.
21. Γιά τήν προσωπικότητα καί τό ἔργο του, βλ. Ρ. KAHLE, Piri Reis, the Turkish Sailor and Cartographer, *The Journal of the Pakistan Historical Society* 4 (1956) 99-108. Α. C. HESS, Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery, *Terrae Incognitae* 6 (1974) 19-37.
22. Βλ. Τ. D. GOODRICH, *The Ottoman Turks and the New World. A Study of Tarih-i Hind-i Garbi and Sixteenth-Century Ottoman Americana* (Near and Middle East Monographs, N.S., 3), Wiesbaden 1990. Βλ. καί τή βιβλιοκρισία τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπό τήν Ε. Α. ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ στήν *Orientalistische Literaturzeitung* 87 (1992) 285-287.

II

Πρίν όμως παραθέσουμε αναλυτικά τις άπορίες του Νεόφυτου και την απάντηση του Θεοτόκη, είναι χρήσιμο νά κάνουμε μιά μικρή ανάδρομη στο παρελθόν και συγκεκριμένα στο χώρο της Δυτικής Ευρώπης, όπου έμφανίστηκαν για πρώτη φορά ανάλογα προβλήματα. Έτσι, οί σχετικές συζητήσεις και οί συναφείς προβληματισμοί στον έλληνικό χώρο θά μπορούσαν νά κατανοηθούν καλύτερα στο γενικότερο πλαίσιο τους.

Είναι άρχικά γνωστό ότι ή ανακάλυψη τής Άμερικής συνέβαλε τά μέγιστα στον άναπροσανατολισμό του άνθρώπου πάνω στη γή, στην ύέρβαση παλαιών άντιλήψεων για τήν *imago mundi* καθώς και στην αύξηση τών έξερευνητικών προσπαθειών για πληρέστερη γνώση τής γής και φυσικά του σύμπαντος²³. Δέν είναι τυχαίο τό γεγονός ότι μέσα σ' αυτό τό κλίμα άπόκτησης νέων γνώσεων, θά δημοσιευτεί μερικές δεκαετίες άργότερα, συγκεκριμένα τό 1543, τό έπαναστατικό έργο του Ν. Κοπέρνικου *De revolutionibus orbium caelestium*, ό όποίος είχε έπηρεαστεί σημαντικά άπό τίς τότε γεωγραφικές ανακαλύψεις²⁴. 'Η ανακάλυψη τής Άμερικής δέν ήταν φυσικά ένα άμελητέο γεγονός, αλλά δημιούργησε, όπως είναι γνωστό και άπό άλλες περιπτώσεις, ποικίλα προβλήματα, κυρίως λόγω τής έπαφής δύο τελείως διαφορετικών κόσμων, του Παλαιού και του Νέου²⁵. Μεταξύ αυτών ύπήρχαν και τά θεολογικά προβλήματα, τά όποια

23. Βλ. ένδεικτικά Ε. J. BURRUS, S. J., The Impact of the New World Discovery Upon the European Thought of Man, in J. ROBERT NELSON, ed., *No Man is Alien: Essays on the Unity of Mankind*, Leiden 1971, σ. 85-108. J. H. ELLIOTT, The Discovery of America and the Discovery of Man, *Proceedings of the British Academy* 58 (1972) 4-27. F. LESTRINGANT, Le déclin d' un savoir. La crise de la cosmographie à la fin de la Renaissance, *Annales* 46 (1991) 239-260. V. MAGALHÃES GODINHO, Entre mythe et utopie: les grandes découvertes. La construction de l' espace et l' invention de l' humanité aux XVe et XVIe siècles, *Archives Européennes de Sociologie* 32 (1991) 3-52.

24. Βλ. T. GOLDSTEIN, The Renaissance Concept of the Earth in its Influence Upon Copernicus, *Terrae Incognitae* 4 (1972) 19-51. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Impulses of Italian Renaissance Culture Behind the Age of Discoveries, in F. CHIAPPELLI, ed., *First Images of America. The Impact of the New World on the Old*, v. I, Berkeley/Los Angeles/London 1976, σ. 27-35. M. BÜTTNER, Kopernikus und die deutsche Geographie im 16. Jahrhundert, *Philosophia Naturalis* 14 (1973) 353-364. Για τή γνώση τής ανακάλυψης τής Άμερικής άπό τόν Κοπέρνικο, βλ. E. ROSEN, Copernicus and the Discovery of America, *The Hispanic American Historical Review* 23 (1943) 367-371.

25. Βλ. μεταξύ τών άλλων, J. H. ELLIOTT, *The Old World and the New, 1492-1650*, Cambridge 1970. T. TODOROV, *La conquête de l' Amérique. La question de l' Autre*, Paris 1982. P. HULME, *Colonial Encounters: Europe and the Native Caribbean, 1492-1797*, London/New York 1986. U. BITTERLI, *Die "Wilden" und die "Zivilisierten". Grundzüge einer Geistes- und Kulturgeschichte der europäisch-überseeischen Begegnung*, München 1976. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ,

μπορούν να χαρακτηριστούν ως ιδιαίτερος σημαντικά. Αιτία τους ήταν βασικά η ουσιαστική εξάρτηση όλων των πεδίων της γνώσης τήν εποχή εκείνη από την Ἁγία Γραφή και γενικότερα από θρησκευτικές απόψεις. Κάθε διεύρυνση της γνώσης κρινόταν με βάση τή συμφωνία ή τή διαφωνία της με παραδεδομένες και επικρατούσες θρησκευτικές αντιλήψεις, γεγονός που όδηγοῦσε σέ αποδοχή της, σέ αντιδράσεις ή σέ αδιαφορία αντίστοιχα. Ὑπήρχε, βέβαια, μιά μακρόχρονη παράδοση τέτοιων τοποθετήσεων ἀπό τήν εποχή τής ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἔλαβε διάφορες μορφές στήν πορεία ἐξέλιξής της²⁶. Παρά τίς σημαντικές διαφορές στήν πνευματική και θρησκευτική ἀνέλιξη τής χριστιανικῆς Ἀνατολῆς καί Δύσης, στοιχεία τής ἀνωτέρω παράδοσης ἐπεβίωσαν καί στίς δύο αὐτές περιοχές καί ὁδήγησαν σέ διάφορες συγκρούσεις με τήν ἀναδυόμενη ἐπιστήμη τούς Νεωτέρους Χρόνους.

Βέβαια, σέ παλαιότερες ἐποχές ἡ ἐπιστήμη δέν μπορούσε νά ἀμφισβητήσῃ γενικά τό θρησκευτικό ἔλεγχο ἐπάνω της καί νά ἀναπτυχθεῖ αὐτόνομα. Πέρα ἀπό κάποιες μεμονωμένες προσπάθειες ἀνεξαρτητοποίησης, τά πρῶτα δείγματα οὐσιαστικῆς ἀποδέσμευσης ἀπό τό περιβάλλον αὐτό εἶχαν ἀρχίσει νά διαφαίνονται στόν ὀρίζοντα στά πλαίσια τής κοινωνικῆς διαφοροποίησης ἀπό τήν εποχή τοῦ ὕστερου Μεσαίωνα. Μέ τήν πάροδο τοῦ χρόνου ὅμως ἦταν ἀδύνατο νά παραμείνει ἐνεργός ὁ θρησκευτικός αὐτός ἔλεγχος, ὁ ὁποῖος στά πλαίσια τής προϊούσας ἐκκοσμικεύσης ἄρχισε νά ὑποχωρεῖ, ὄχι μόνο ἀπό τό χῶρο τής ἐπιστήμης, ἀλλά καί ἀπό ἄλλους κοινωνικούς τομεῖς γενικά. Ἡ ὑποχώρηση αὐτή συνοδεύτηκε ἀπό ἔντονες διαμάχες καί συγκρούσεις, ἀφοῦ τά θρησκευτικά κέντρα ἐξουσίας δέν μπορούσαν φυσικά νά ἐγκαταλείψουν τά κεκτημένα δικαιώματά τους ἐλέγχου τής κοινωνίας. Ἄλλωστε, ἡ συνηθισμένη ἀκόμη σήμερα προσέγγιση διαφόρων ἐπιστημονικῶν θεωριῶν ἀπό ὀρισμένους κύκλους με βάση θρησκευτικά κριτήρια, εἴτε γιά ἀποδοχή, εἴτε γιά κριτική, ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἐπιβιώσεις τής παραπάνω μακροχρόνιας ἐκκλησιαστικῆς πρακτικῆς.

Alte Welt - Neue Welt: Formen des europäisch-überseeischen Kulturkontakts vom 15. bis zum 18. Jh., München 1986. A. PAGDEN, *European Encounters with the New World: From Renaissance to Romanticism*, New Haven 1993. C. G. CALLOWAY, ed., *The World Turned Upside Down. Indian Voices from Early America*, New York 1994.

26. Γιά μιά συνοπτική παρουσίαση τοῦ ὅλου θέματος, βλ. V. MAKRIDES, *Die religiöse Kritik am kopernikanischen Weltbild in Griechenland zwischen 1794 und 1821*, Frankfurt a. M. 1995, σ. 583-603. Γιά ἕνα σχετικό παράδειγμα, βλ. τή στάση διαφόρων Χριστιανῶν συγγραφέων ἀπό τόν 4ο μέχρι τόν 7ο αἰῶνα στίς (ἐπιστημονικές) ἀπορίες πού δημιουργοῦσε ὁ ποταμός Νεῖλος: A. HERMANN, *Der Nil und die Christen*, *Jahrbuch für Antike und Christentum* 2 (1959) 30-69, κυρίως στίς σ. 40-43.

Ἐναμφίβολα εἶναι πολλά τὰ θέματα πού ἀποτελέσαν σημεῖα ἔριδας μεταξύ ἐπιστήμης καί θρησκείας. Ἀπό τίς μικρότερης ἰσχύος ἔριδες, αὐτή πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως στήν παρούσα συνάφεια, εἶναι ἐκείνη σχετικά μέ τήν ἀνακάλυψη τοῦ Νέου Κόσμου. Τά θεολογικά προβλήματα πού παρουσιάστηκαν στή Δύση²⁷ ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, ἦταν συνοπτικά τά ἀκόλουθα:

1) Ὑπῆρχε ἀρχικά τό πρόβλημα τῆς καταγωγῆς τῶν ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς. Κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους, Ἀδάμ καί Εὔα, ἢ ὄχι; Ἐάν μὲν κατάγονταν ἀπ' αὐτούς, ἐπεβίωσαν ὅταν ἔγινε ὁ παγκόσμιος κατακλυσμός ἐπὶ ἐποχῆς Νῶε; Ἡ μήπως τό γεγονός αὐτό δέν τούς εἶχε ἐπηρεάσει καθόλου, πρᾶγμα πού θά συνεπαγόταν ὅτι ὁ κατακλυσμός αὐτός δέν εἶχε παγκόσμια ἐμβέλεια. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἂν κατάγονταν ἀπό τούς γνωστούς ἀνθρώπους (π.χ. τῆς Εὐρώπης), πῶς ἦταν δυνατό νά εἶχαν μεταβεῖ στήν Ἀμερική οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι, διασχίζοντας ἕναν τέτοιο τεράστιο καί θεωρούμενο ἄπλωτο ὠκεανό; Πῶς βρέθηκαν ἐπίσης ὀρισμένα ζῶα στήν Ἀμερική, τά ὁποῖα δέν ἀπαντῶνται πουθενά ἄλλοῦ στόν κόσμο; Ἐάν τελικά δέν εἶχαν ἔτσι τά πράγματα, τότε ἀπό ποῦ κατάγονταν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί καί γιά ποιό σκοπό τούς εἶχε πλάσει ὁ Θεός;

2) Τό ἄλλο μεγάλο πρόβλημα ἦταν ἡ σχέση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς μέ τούς τότε γνωστούς ἀνθρώπους στά πλαίσια τῆς χριστιανικῆς σωτηριολογίας. Ἐάν οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί δέν κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους, τότε θά μπορούσε νά ὑποτεθεῖ ὅτι εἶχαν πλαστεῖ καί αὐτοί κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ (Γέν. 1:26-27), ἢ ὅτι ἦταν ἄλογα ὄντα, κατώτερα ἀπό τούς γνωστούς ἀνθρώπους; Εἶχαν ὑποστεί οἱ ἰθαγενεῖς αὐτοί τίς ἐπιπτώσεις τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος; Εἶχαν καί αὐτοί κάτι ἀνάλογο μέ τόν Ἀδάμ καί τήν Εὔα; Τό γεγονός ὅτι κυκλοφοροῦσαν γυμνοί, ὅταν τούς παρατήρησαν γιά πρώτη φορά οἱ Εὐρωπαῖοι, ἦταν μήπως μιά ἔνδειξη τῆς φυσικότητος καί ἀθωότητάς τους καθώς καί τῆς παραδείσιας κατάστασης στήν ὁποία ζοῦσαν ἀκόμη; Ἦταν ἄρα δεκτικοί τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας ἢ ὑπῆρχε γι' αὐτούς κάποιο ἄλλο εἰδικό σχέδιο τοῦ Θεοῦ; Εἶχε μεταβεῖ ὁ Χριστός ἐκεῖ γιά νά κηρύξει; Εἶχε σώσει τούς

27. Γιά τό θέμα αὐτό, βλ. L. HANKE, *The Theological Significance of the Discovery of America*, in CHIAPPELLI, ed., *First Images of America*, v. I, σ. 363-389. M. VENARD, *La Bible et les Nouveaux Mondes*, in G. BEDOUELLE - B. ROUSSEL, éd., *Le Temps des Réformes et la Bible* (Bible de Tous les Temps 5), Paris 1989, σ. 489-514, στίς σ. 494-505. M. - C. BÉNASSY-BERLING, *La Bible en Amérique iberique*, in J. - R. ARMOGATHE, éd., *Le Grand Siècle et la Bible*, Bible de Tous les Temps 6, Paris 1989, σ. 505-518, στίς σ. 505-509.

ίθαγενείς αυτούς μέσω του σταυρικού του θανάτου; Ή μήπως αυτοί χρειάζονταν ακόμη κάποιον για να τους κηρύξει το χριστιανικό μήνυμα και να τους οδηγήσει στη σωτηρία; Ή αν η απάντηση στο τελευταίο ερώτημα ήταν καταφατική, τότε πώς θα εξηγείτο το γεγονός ότι είχαν περάσει τόσο αιώνες χωρίς να έχουν ακούσει οι λαοί αυτοί το σωτηριώδες χριστιανικό μήνυμα; Δεν είχε παίξει κάποιο ρόλο στην περίπτωση αυτή ή πρόνοια του Θεού;

3) Το τρίτο πρόβλημα είχε σχέση με την παντελή απουσία πληροφοριών για την Ήμερική και τους κατοίκους της στην Ήγία Γραφή καθώς και σε διάφορα έργα εκκλησιαστικών συγγραφέων. Για ποιο λόγο δεν είχε αποκαλυφθεί κάτι για τα θέματα αυτά; Μήπως επειδή ήταν τελείως άσχετα με τη χριστιανική σωτηριολογία; Ή μήπως δεν θα έπρεπε ή Ήγία Γραφή να θεωρείται οδηγός σε κάθε είδους θέμα και επομένως θα έπρεπε να περιοριστεί ή αυθεντία της σε όρισμένους μόνο χώρους;

Περιτό είναι να τονιστεί ότι οι παραπάνω θεολογικές άπορίες είχαν πολλές πρακτικές επιπτώσεις στον τρόπο με τον όποιο οι Εύρωπαίοι μεταχειρίστηκαν τους ίθαγενείς πληθυσμούς της Ήμερικής. Οι θεολογικές αυτές άπορίες, τίς όποίες περιγράψαμε σύντομα, είναι τελείως φυσιολογικές για άνθρωπους που κινούνται και σκέπτονται αποκλειστικά μέσα σε τέτοια πλαίσια. Ήν μάλιστα αναλογιστεί κανείς ότι υπάρχουν ακόμη και σήμερα πολλοί Χριστιανοί όλων των όμολογιών που σκέπτονται με παρόμοιο τρόπο αναφορικά με σχετικά θέματα, τότε οι παραπάνω χριστιανικές τοποθετήσεις τους περασμένους αιώνες πρέπει να θεωρηθούν ως έντελως φυσιολογικές, μιά και ή άνθρωποκεντρική θεώρηση του σύμπαντος ήταν τότε άδιαμφισβήτητη και δεδομένη. Ή αξιολόγηση κάθε διεύρυνσης του πεδίου της γνώσης - συγκεκριμένα εδώ αναφορικά με την ανακάλυψη της Ήμερικής και τίς συνέπειές της - γινόταν αποκλειστικά και μόνο με θρησκευτικά κριτήρια. Στην περίπτωση μας όμως δεν είχαμε κάποια επιστημονική θεωρία, ή όποια θα μπορούσε να «άμφισβητηθεί» από θρησκευτική σκοπιά (όπως π.χ. τό κοπερνίκαιο κοσμοείδωλο), αλλά τό άδιαμφισβήτητο γεγονός της ανακάλυψης μιάς νέας ήπείρου. Ήπόμμενο ήταν λοιπόν να στραφούν οι σχετικές προσπάθειες σε κάποιο συμβιβασμό ανάμεσα στα νέα γεωγραφικά δεδομένα και τίς επικρατούσες θρησκευτικές άντιλήψεις. Ήπό την άλλη πλευρά, σε όσους ήθελαν να άπαλλάξουν την επιστήμη από θρησκευτικούς έλέγχους κάθε είδους, δόθηκε ή δυνατότητα να χρησιμοποιήσουν τη σιωπή της Ήγίας Γραφής σχετικά με την Ήμερική για να αναθεωρήσουν τό μέχρι τότε άναμφισβήτητο κύρος της στον επιστημονικό τομέα και κατ΄ επέκταση αυτό της Ήκκλησίας. Στο πλαίσιο αυτό διατυπώθηκαν επίσης πολλές θεωρίες, άντιχριστιανικές ή και πιο ούδέτερες, γεγονός που όδήγησε στην έντονη αντίδραση διαφόρων

θρησκευτικῶν κύκλων. Πρὶν προχωρήσουμε σέ κάποιες λεπτομέρειες ἀναφορικά μέ τό θέμα μας, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ἀνάλογες ἀπορίες, ὅπως αὐτές σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς, εἶχαν διατυπωθεῖ καί σέ δύο ἐπιπλέον περιπτώσεις ὑπαρξῆς «ἄλλων κόσμων καί ἀνθρώπων»²⁸:

1) Ἀρχικά ἀναφορικά μ' ἓνα πολύ σχετικό θέμα, αὐτό τῶν ἀντιπόδων, δηλαδή, τῶν κατοίκων τῶν τμημάτων τῆς γήινης σφαίρας, τά ὅποια εἶναι ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα. Ἡ ὑπαρξῆ τῶν ἀντιπόδων εἶχε ἀμφισβητηθεῖ στήν πορεία τῆς ἱστορίας ἀπό πολλούς Χριστιανούς συγγραφείς γιά λόγους παρόμοιους μ' αὐτούς πού ἀναφέρθηκαν παραπάνω (π.χ. σχετικά μέ τήν καταγωγή τους καί μέ τό πρόβλημα τῆς σωτηρίας τους)²⁹.

2) Σχετικά μέ τούς ὑποτιθέμενους κατοίκους ἄλλων πλανητῶν, ἓνα θέμα πού ἀναπτύχθηκε καί διαδόθηκε πολύ μετά τήν ἐπικράτηση τοῦ κοπερνίκειου κοσμοειδώλου. Οἱ παραπάνω θεολογικές ἀπορίες παρουσιάστηκαν στήν περίπτωση αὐτή ἀκόμη πιό ἔντονα, γιατί ἐπρόκειτο γιά ὑποτιθέμενα ἔμβια ὄντα ἐκτός τῆς γῆς, τά ὅποια, σύμφωνα μέ κάποιες ἀπόψεις, δέν εἶχαν καμιά σχέση μέ τόν πλανήτη μας καί τούς κατοίκους του³⁰.

III

Ἐς ἐπιστρέφουμε ὁμως στό θέμα τῆς Ἀμερικῆς. Εἶναι ἀρχικά γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος εἶχε ἀντιμετωπίσει διάφορα προβλήματα ἀπό τήν ἐκκλησιαστική ἡγεσία τῆς ἐποχῆς του (π.χ. ἀπό τόν ἐπίσκοπο τῆς Ceuta) πρὶν ἀποτολήσει τά ἐξερευνητικά του ταξίδια³¹. Εἶναι ὁμως ἐπίσης γνωστό ὅτι ὁ Κολόμβος προσωπικά δέν εἶχε καθόλου τέτοιους ἐνδοιασμούς. Ἀντίθετα μάλιστα, εἶχε ἀρκετά θρησκευτικά κίνητρα³² γιά νά ἐπιχειρήσει

28. Πρβλ. B. GLADIGOW, *Andere Welten - andere Religionen?*, in F. STOLZ, Hrsg., *Religiöse Wahrnehmung der Welt*, Zürich 1988, σ. 245-273, στίς σ. 255-257, ὅπου τονίζεται ἐπιπλέον ὅτι σέ ἄλλες θρησκείες μέ διαφορετική σωτηριολογία (π.χ. στό Ἰσλάμ) δέν ἐμφανίζονται διόλου προβλήματα σχετικά μέ τήν ὑπαρξῆ ἄλλων κόσμων.

29. Γιά τό θέμα αὐτό σέ συνάφεια μέ τήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα (ἀλλά καί μέ τό παρελθόν), βλ. Β. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, Τό πρόβλημα τῶν ἀντιπόδων στήν προεπαναστατική Ἑλλάδα, *Ἱστοριογεωγραφικά* 5 (1993/94) 9-49.

30. Γιά τό θέμα αὐτό στή Δυτική Εὐρώπη, βλ. S. DICK, *Plurality of Worlds. The Origins of the Extraterrestrial Life Debate from Descartes to Kant*, Cambridge 1982. M. CROWE, *The Extraterrestrial Life Debate 1750-1900. The Idea of a Plurality of Worlds from Kant to Lowell*, Cambridge 1986. Γιά ἀνάλογα προβλήματα στήν Ἑλλάδα τοῦ 18ου αἰῶνα, βλ. ΜΑΚΡΙΔΗΣ, *Die religiöse Kritik*, ὁ.π., *passim*.

31. A. D. WHITE, *A History of the Warfare of Science with Theology in Christendom*, v. I, New York 1899, σ. 108.

32. Ἐκτός τῶν θρησκευτικῶν, ὑπῆρχαν φυσικά καί ἄλλου εἶδους κίνητρα. Βλ. τήν πλη-

τίς εξερευνητικές του προσπάθειες, συγκεκριμένα δέ μιά άποκαλυπτική-χιλιαστική Legitimation του ταξιδιού του στά πλαίσια τής Θείας πρόνοιας. Αυτό ύπαινίσσεται άλλωστε κυριολεκτικά τό όνομα «Χριστο-φέρρος» ή «Christo-ferens», δηλαδή, αυτός πού έπρόκειτο νά φέρει τό χριστιανικό μήνυμα στό Νέο Κόσμο³³.

Αναφορικά μέ τό πρόβλημα τής καταγωγής τών κατοίκων τής Αμερικής, διατυπώθηκαν μετά τό 1492 πολλές θεωρίες³⁴. Τά περισσότερα προβλήματα προκάλεσε πάντως εκείνη τών Προαδαμιτών του Isaac La Peyrère (1596-1676), ή όποία ύποστήριζε ότι ύπήρξαν άνδρες καί γυναίκες πάνω στή γή πριν από τόν Αδάμ. Έπρόκειτο για μιά θεωρία πού συζητήθηκε εύρύτατα τούς επόμενους αιώνες, γιατί, πέραν τών θρησκευτικών της διαστάσεων, έθιγε καί τό μεγάλο έπιστημονικό πρόβλημα του μονογενισμού ή του πολυγενισμού. Ο La Peyrère είχε γεννηθεί στό Bordeaux σέ καλβινιστικό περιβάλλον, αλλά ήταν πιθανότατα έβραϊκής καταγωγής. Τό 1640 πήγε στό Παρίσι, όπου σχετίστηκε μέ πολλούς έπιστήμονες, φιλοσόφους καί συγγραφείς, καί από τότε εργαζόταν για τή διαμόρφωση μιάς εύρειας θεωρίας, ή όποία περιελάμβανε καί τούς Προαδαμίτες. Τό βιβλίο του για τούς Προαδαμίτες μέ τούς τίτλους Prae-Adamitae. Sive exercitatio super versibus 12-14 capituli V epistolae Pauli ad Romanos, quibus inducuntur Primi homines ante Adamum conditi καί Systema theologicum ex Praeadamitarum hypothesi. Pars Prima δημοσιεύτηκε τελικά τό 1655 σέ πέντε εκδόσεις συνολικά καί προκάλεσε πλήθος άντιδράσεων.

ροφοριακή μελέτη τής VALERIE I. J. FLINT, *The Imaginative Landscape of Christopher Columbus*, Princeton 1992. Για μιά σχετική περίπτωση, βλ. D. CLAY, *Columbus' Senecan Prophecy*, *American Journal of Philology* 113 (1992) 617-620.

33. Βλ. γενικά R. MANSELLI, *Cristoforo Colombo tra fede e scienza*, in *Histoire économique du monde méditerranéen 1450-1650. Mélanges en l'honneur de Fernand Braudel*, Toulouse 1973, σ. 359-368. Α. ΜΙΗΟΥ, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid 1983. L. I. SWEET, *Christopher Columbus and the Millennial Vision of the New World*, *The Catholic Historical Review* 72 (1986) 369-382. P. MOFFITT WATTS, *Prophecy and Discovery: On the Spiritual Origins of Christopher Columbus's "Enterprise of the Indies"*, *The American Historical Review* 90 (1985) 73-102. R. RUSCONI, *Escatologia e conversione al Cristianesimo in Cristoforo Colombo e nei primi anni della colonizzazione europea nelle isole delle "Indie"*, *Cristianesimo nella storia* 14/2 (1993) 263-302. Βλ. καί στά έλληνικά Χ. ΚΟΛΟΜΒΟΣ, *Ανακάλυψη τής Αμερικής. Ημερολόγιο πλοίου 1492-1493, μετάφραση - πρόλογος: Ντίνος Βατικιώτης*, Αθήνα 1984, όπου υπάρχουν πολλές σχετικές ένδειξεις.
34. Βλ. ένδεικτικά Α. GERBI, *La disputa del Nuovo Mondo. Storia di una polemica 1750-1900*, Milano/Napoli 1955. G. GLIOZZI, *Adamo e il Nuovo Mondo. La nascita dell' antropologia come ideologia coloniale: dalle genealogie bibliche alle teorie razziale (1500-1700)*, Firenze 1977.

Ἐποτέλεσμά τους ἦταν νά συλληφθεῖ τό Φεβρουάριο τοῦ 1656 ὁ La Peyrère στίς Βρυξέλλες. Ὑστερα ἀπό πολλές περιπέτειες, τοῦ προτάθηκε τελικά νά μετανοήσῃ, νά ἀποκηρύξῃ τίς ἀπόψεις του, νά ζητήσῃ συγγνώμη ἀπό τόν Πάπα καί νά μεταστραφεῖ στό Ρωμαιοκαθολικισμό, πρᾶγμα πού δέχθηκε. Τόν Ἰανουάριο τοῦ 1657 ἔγινε δεκτός σέ ἀκρόαση ἀπό τόν Πάπα Ἀλέξανδρο Ζ΄ στό Βατικανό, ὅπου παρουσίασε μέ πολύ προσεκτικό τρόπο τήν ἀπολογία του καί ἀρνήθηκε ὅ,τιδήποτε ἦταν ἀντίθετο μέ τήν πίστη τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας. Πάντως, δέν φαίνεται ὅτι ἐγκατέλειψε ὀριστικά τή θεωρία του γιά τούς Προαδαμίτες, τήν ὁποία προσπάθησε, ὅμως πλέον πιά προσεκτικά, νά ἐπιβεβαιώσῃ μέ ἐπιπλέον στοιχεῖα μέχρι τό τέλος τῆς ζωῆς του³⁵.

Οἱ συζητήσεις σχετικά μέ τήν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καί τή βιβλική χρονολογία δέν εἶχαν ἐμφανιστεῖ βέβαια τήν ἐποχή τοῦ La Peyrère γιά πρώτη φορά. Εἶναι γνωστό ὅτι διάφοροι Ἐθνικοί εἶχαν ἀσκήσει στό παρελθόν κριτική σέ ἰουδαιοχριστιανικές ἀντιλήψεις γιά τήν καταγωγή τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τέτοια στοιχεῖα βρίσκουμε π.χ. στόν Ἰουλιανό τόν Παραβάτη, ἐνῶ ἀπό τό ἔργο τοῦ Αὐγουστίνου *De civitate Dei* συμπεραίνεται ὅτι γίνονταν καί τότε συζητήσεις σχετικά μέ τή χρονολογία τοῦ κόσμου μεταξύ Ἐθνικῶν καί Χριστιανῶν. Ἀνάλογα θέματα εἶχαν ἐξεταστεῖ καί τόν Μεσαίωνα ἀπό Ἰουδαίους συγγραφείς, χωρίς πάντως νά δημιουργηθοῦν σοβαρά προβλήματα³⁶. Τό 16ο αἰῶνα ὅμως συνέβησαν δύο ριζικές ἀλλαγές πού ἔθεσαν τό ὅλο θέμα σέ νέα βάση. Ἀρχικά στά πλαίσια τοῦ Humanismus τῆς Ἀναγέννησης, συντελέστηκε ἡ ἀνακάλυψη τοῦ ἱστορικοῦ παρελθόντος πολλῶν λαῶν (π.χ. τῶν Χαλδαίων, Αἰγυπτίων, Ἀζτέκων) καί τῶν παραδόσεών τους γιά τήν ἀρχή τοῦ κόσμου, οἱ ὁποῖες δέν συμφωνοῦσαν μέ τίς πληροφορίες τῆς Βίβλου καί ἔθεσαν ὑπό ἀμφισβήτηση τή χρονολογία τῆς. Ἐπειτα, σημαντικό ρόλο στήν ἀναθεώρηση πολλῶν ἀπόψεων γιά τό ἀνθρώπινο γένος ἔπαιξε καί ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἀμερικῆς, τό status τῶν κατοίκων τῆς ὁποίας ἀποτελέσῃ τήν αἰτία τῶν σχετικῶν ἐρίδων. Φυσικά, διατυπώθηκαν πολλές καί συχνά παράδοξες θεωρίες γιά τήν καταγωγή τῶν κατοίκων αὐτῶν, ἀπό τίς ὁποῖες οἱ πολυγενετικές ἀπόψεις ἀποτελοῦσαν γενικά τήν πιά σοβαρή ἀμφισβήτηση τῆς ἰουδαιοχριστιανικῆς παράδοσης. Ἡ διαφορά πάντως μέ τόν La Peyrère ἦταν ὅτι αὐτός προσπάθησε νά θεμελιώσῃ τή θεωρία του γιά τούς Προα-

35. Βιογραφικά στοιχεῖα γιά τόν La Peyrère βλ. στήν ἐξαιρετικά πληροφοριακή μελέτη τοῦ R. H. POPKIN, Isaac La Peyrère (1596-1676). His Life, Work and Influence (Brill's Studies in Intellectual History 1), Leiden 1987, σ. 5-25.

36. Βλ. ὁ.π., σ. 26-31.

δαμίτες στην ίδια την Ἁγία Γραφή, χωρίς νά ἀναιρέσει τά βιβλικά δεδομένα, ἐνῶ παράλληλα ἐνσωμάτωσε τίς ἀπόψεις του σ' ἓνα παγκόσμιο μεσσιανικό σχέδιο σωτηρίας³⁷.

Ὁ La Peyrèze στηρίχθηκε γιά τή βιβλική θεμελίωση τῆς θεωρίας του στήν *Πρός Ρωμαίους* ἐπιστολή τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (5:12-14), ὅπου, κατά τή γνώμη του, γινόταν λόγος γιά ἀνθρώπους πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ. Συγκεκριμένα, ἐκεῖ τονίζεται ὅτι ὁ νόμος εἰσήλθε στόν κόσμο διά μέσου τοῦ Ἀδάμ. Ἡ ἁμαρτία ὑπῆρχε ὅμως καί πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ, ἀλλά μέ τήν ἐμφάνισή του στόν κόσμο ἀπέκτησε ἠθική σημασία. Ἐπομένως, κατά τόν La Peyrèze, ἔπρεπε νά ὑπῆρξαν καί ἄνθρωποι πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ πάνω στή γῆ, οἱ ὁποῖοι εἶχαν ζήσει σ' ἓναν ἄνομο κόσμο. Ἡ ἐρμηνεία αὐτή μπορούσε κατά τή γνώμη του νά λύσει διάφορες ἀπορίες, ὅπως τήν ἀσυμφωνία μεταξύ τῶν παραδόσεων διαφόρων λαῶν καί τῆς Βίβλου, καί νά συμφιλιώσει τελικά τήν πίστη μέ τόν ὀρθό λόγο. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι ὁ La Peyrèze δέν ἔβλεπε κάτι τό ἀντιθρησκευτικό στή θεωρία του. Ἀντίθετα ὅμως, οἱ ἀπόψεις του δέν ἔγιναν δεκτές καί κρίθηκαν δριμύτατα, ὄχι μόνο ἀπό Ρωμαιοκαθολικούς καί Προτεσταντικούς, ἀλλά καί ἀπό ἑβραϊκούς κύκλους.

Συνεχίζοντας τήν ἐκθεση τῶν βασικῶν σημείων τῆς θεωρίας τοῦ La Peyrèze, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι κατά τή γνώμη του στήν ἄνομη κατάσταση πρὶν ἀπό τόν Ἀδάμ τά πάντα ἐπιτρέπονταν, χωρίς νά ὑπάρχει κάποιος νόμος τοῦ Θεοῦ. Ἐπρεπε λοιπόν, κατά τόν La Peyrèze, νά ὑπῆρξαν δύο διαφορετικές δημιουργίες. Κατά τήν πρώτη δημιουργία, ὁ Θεός εἶχε πλάσει τόν ἄνθρωπο ἀπό διεφθαρμένη ὕλη, ὁ ὁποῖος γρήγορα παρήκμασε καί κατέληξε τελικά νά ζεῖ σέ μιά «φυσική κατάσταση» (μέ τήν ἔννοια τοῦ Thomas Hobbes). Κατά τή δεύτερη δημιουργία, ὁ ἄνθρωπος πλάστηκε μέ σκοπό νά γίνει Θεός καί ἐπομένως ἀθάνατος. Ἡ δημιουργία αὐτή ἄρχισε μέσω τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀδάμ. Γιά κάποιους ἄγνωστους λόγους ὁ Θεός ἐπέλεξε στή συνέχεια τούς Ἑβραίους, ἀλλά τελικά τούς ἀποδοκίμασε καί ἔβαλε στή θέση τους τά Ἑθνη. Ἡ ἐκλογή τῶν Ἑβραίων δέν σήμαινε πάντως κάποια φυλετική τους ὑπεροχή ἀπέναντι στούς ἄλλους λαούς. Στή μεσσιανική θεωρία τοῦ La Peyrèze οἱ Ἑβραῖοι καί τά Ἑθνη θά ἐνώνονταν τελικά σέ μιά μοναδική ἐκλογή τοῦ Θεοῦ. Ἐτσι, ὁ Ἀδάμ καί ἡ Εὐα θεωρήθηκαν ὡς οἱ πρόγονοι μόνο τῶν Ἑβραίων καί ὄχι ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Μέ τήν πολυγενετική του θεωρία ὁ La Peyrèze μπόρεσε νά προσφέρει ἐξηγήσεις γιά τήν ὑπαρξη ἀνθρώπων στήν Ἀμερική, στό νότιο ἡμισφαίριο καί σέ ἄλλα μέρη τῆς γῆς, γιά τούς ὁποίους πιστευόταν

37. Βλ. ὁ.π., σ. 31-41.

ὅτι δέν εἶχαν σχέση με τή βιβλική διήγηση τῆς δημιουργίας. Ἐπό τήν ἄλλη πλευρά, τά χρονικά τῶν ἄλλων λαῶν (π.χ. τῶν Κινέζων καί τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ) ἀναφέρονταν κατά τή γνώμη του σέ παρελθούσες ἐποχές, δηλαδή, πολύ πρὶν ἀπό τόν Ἄδάμ. Αὐτό ἀποτελοῦσε μιά σαφῆ ἐνδειξη τοῦ ὅτι εἶχαν ὑπάρξει ἄνθρωποι καί πρὶν τήν ἐμφάνιση τοῦ Ἄδάμ στόν κόσμο.

Ὁ La Peyrère ἔθεσε μέ τίς ἀπόψεις του γενικά τίς βάσεις μιᾶς πρώιμης βιβλικῆς κριτικῆς, ἀμφισβήτησε τή Μωσαϊκότητα τῆς Πεντατεύχου καί ὑποστήριξε ὅτι στά σωζόμενα βιβλικά κείμενα ἔχουμε μόνο μιά τμηματική διάσωση τοῦ πρωτοτύπου. Βασική ἦταν ἐπίσης ἡ ἰδέα του ὅτι ἡ Βίβλος ἀποτελοῦσε μόνο τήν ἰουδαϊκή καί ὄχι τήν παγκόσμια ἱστορία. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς θεώρησης ἦταν ἡ ἄποψη ὅτι ὁ κατακλυσμός τοῦ Νῶε ἦταν ἓνα τοπικό γεγονός μόνο στό χῶρο τῆς Παλαιστίνης καί ὄχι μιά παγκόσμια καταστροφή. Ὁ La Peyrère ὑποστήριξε ἐπίσης ὅτι θά ἦταν ἀπίθανο νά κατάγονται ὅλοι οἱ ἄνθρωποι ἀπό τά ἐπτά ἄτομα πού ἐπέζησαν στήν κιβωτό τοῦ Νῶε. Ἄλλωστε τόνισε ὅτι καί σ' ἄλλους λαούς διασώζονταν παραδόσεις σχετικά μέ κάποιον κατακλυσμό, ὁ ὁποῖος δέν μπορούσε νά εἶναι ἓνας καί μοναδικός. Πέρα ὅμως ἀπ' αὐτές τίς προκλητικές γιά τήν ἐποχή ἐκείνη ἀπόψεις, ὁ La Peyrère ὑποστήριξε μερικές ἀκόμη πιό προβληματικές ἀπό χριστιανική ἄποψη, ὅπως π.χ. ὅτι ὁ κόσμος εἶναι αἰώνιος. Ὅλα τά στοιχεῖα αὐτά τά ἐνσωμάτωσε πάντως, ὅπως προαναφέρθηκε, στίς μεσσιανικές του ἀντιλήψεις ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, δηλαδή, οἱ Ἄδαμίτες, οἱ Προαδαμίτες καί οἱ Μετααδαμίτες, θά ἐσώζοντο τελικά³⁸. Στά μεσσιανικά αὐτά σχέδια σημαντική θέση κατεῖχε ὁ βασιλιάς τῆς Γαλλίας, ὁ γαλλικός ἐθνικισμός καί οἱ Γάλλοι ὡς ὁ ἐκλεκτός λαός τοῦ Θεοῦ³⁹. Εὐνόητο εἶναι ὅτι οἱ ἀπόψεις τοῦ La Peyrère, ἰδίως αὐτές γιά τούς Προαδαμίτες καθώς καί ἡ ἄρνηση τῆς Μωσαϊκότητας τῆς Πεντατεύχου, προκάλεσαν τεράστιες ἀντιδράσεις ἀπ' ὅλες τίς πλευρές⁴⁰. Ἐν τούτοις, ἄσκησαν σημαντική ἐπίδραση στό μέλλον καί ἔθεσαν τίς βάσεις τῆς βιβλικῆς κριτικῆς⁴¹ καί τῶν ἐντονων διαφωνιῶν μεταξύ τῶν πολυγενιστῶν καί τῶν μονογενιστῶν, ὅπως π.χ. τήν περίοδο τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἀλλά καί τόν 20ο αἰῶνα ἀκόμη⁴². Δέν πρέπει πάντως νά λησμονεῖται ὅτι οἱ πολυγενετικές ἀπόψεις μπορούσαν εὐκολά νά ὀδηγήσουν σέ ὑποτιμήσεις διαφόρων φυλῶν ἀνθρώπων, σέ ρατσισμό καί φυσικά σέ ἀρνητική τους ἀντιμετώπιση.

38. Βλ. ὁ.π., σ. 42-59.

39. Βλ. ὁ.π., σ. 60-68.

40. Βλ. ὁ.π., σ. 69-79.

41. Βλ. ὁ.π., σ. 80-93.

42. Βλ. ὁ.π., σ. 115-145, 166-176.

Ἡ πρόθεση βέβαια τοῦ La Peygère δέν ἦταν αὐτή, ὅμως δέν ἦταν δυνατό νά ἐλεγχθοῦν ὄλες οἱ χρήσεις καί οἱ ἐπιπτώσεις τῆς θεωρίας του κυρίως τό 18ο καί 19ο αἰώνα, ὅπως π.χ. ἀπό Ἄμερικανούς πολυγενιστές, οἱ ὁποῖοι πίστευαν στήν ὑπεροχή τῆς λευκῆς φυλῆς⁴³.

IV

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὅμως στό χῶρο τῆς Ἑλλάδας καί τῆς προαναφερθείσης ἀλληλογραφίας. Ὁ Νεόφυτος ξεκίνησε τήν ἐπιστολή του ἀποκαλώντας τόν Θεοτόκη «*διδάσκαλε*», παρά τό γεγονός ὅτι ἦταν κατά πολύ μεγαλύτερός του στήν ἡλικία. Παράλληλα τόνισε ὅτι ἦταν «*εἰλικρινῆς φίλος*» τῆς ἱερολογιότητάς του. Προφανῶς ἐκτιμοῦσε ιδιαίτερα τόν Θεοτόκη καί ἀναγνώριζε τήν ὑπεροχή του ὄχι μόνο σέ θεολογικά, ἀλλά καί σέ ἐπιστημονικά θέματα. Ἄλλωστε, τελειώνοντας τήν ἐπιστολή του, ζήτησε ἀπό τόν Θεοτόκη νά τόν δια φωτίσει, εἴτε μέ ἱστορικά στοιχεῖα, εἴτε κυρίως μέ τίς ἔκτακτες διανοητικές του ἰκανότητες καί τή χάρη τοῦ Θεοῦ. Συγκεκριμένα, τόν Νεόφυτο ἀπασχολοῦσε ἀπό πολύ καιρό κάποια «*περὶ τοῦ νεοφανοῦς κόσμου περιεργία*». Εἶχε ἀκουστεῖ τό κήρυγμα τῶν Ἀποστόλων, τό ὁποῖο ὑπετίθετο ὅτι εἶχε διαδοθεῖ σ' ὀλόκληρη τή γῆ, καί στήν Ἄμερική; (*Πότερον ἐξῆλθε κάκεισε ὁ παγκόσμιος φθόγγος τῶν Ἀποστόλων ἢ οὐ;*). Κατά τόν Νεόφυτο, μᾶλλον δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε κάποια σχετική μαρτυρία (*ὡς μηδενός τῶν θεοκηρύκων ἱστορουμένου ἐκεῖσε διαβῆναι*). Οἱ θεωρίες ὅτι εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ κάποια «*τεκμήρια χριστιανισμοῦ, σταυρούς λέγω καί εἰκόνας*», δέν ἦταν μόνο ἀναπόδεικτες, ἀλλά τελείως ἀσύστατες. Ἐξάλλου, δέν ὑπῆρχαν ἱστορικές μαρτυρίες ὅτι κάποιος Ἀπόστολος εἶχε μεταβεῖ καί εἶχε κηρύξει ἐκεῖ. Πέραν τούτων, τό μέρος αὐτό τῆς γῆς, ἡ Ἄμερική, εἶχε παραμείνει ἄγνωστο μέχρις ὅτου ἀνακαλύφθηκε γιά πρώτη φορά. Ἄν ἦταν φυσικά γνωστό καί προηγουμένως, τότε θά ὑπῆρχαν σίγουρα κάποια σχετικές ἱστορικές εἰδήσεις (*ἢ γάρ ἄν καί ἔγνωστο, καί ἰστόρητο*)⁴⁴.

43. Βλ. ὁ.π., σ. 146-165. Βλ. ἐπίσης R. POPKIN, The Philosophical Basis of Eighteenth-Century Racism, *Studies in Eighteenth-Century Culture* 3 (1973) 245-262. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Pre-Adamism in 19th Century American Thought: "Speculative Biology" and Racism, *Philosophia* 8 (1978) 205-239. Σχετικά μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό θέμα τῶν Προαδαμιτῶν, βλ. D. N. LIVINGSTONE, Preadamites: The History of an Idea from Heresy to Orthodoxy, *The Scottish Journal of Theology* 40 (1987) 41-66. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Preadamism: The History of a Harmonizing Strategy, *Fides et Historia* 22 (1990) 25-34. Περισσότερο ἐνδιαφέρον ὕλικο βλ. πύ πρόσφατα στό ἔργο τοῦ ἴδιου, *The Preadamite Theory and the Marriage of Science with Religion* (Transactions of the American Philosophical Society 82/3), Philadelphia 1992.

44. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 42.

Ὁ Νεόφυτος προχώρησε στη συνέχεια σέ ἐπιμέρους σημεῖα τῆς θεολογικῆς του ἀπορίας Ἐφοῦ ὁ Νέος Κόσμος ἦταν ὄλους αὐτούς τούς αἰῶνες ἄγνωστος, τότε πῶς θά ἐπαληθεύονταν οἱ βιβλικές μαρτυρίες «*εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν*» [Ψαλμ. 18 (19):5. Ρωμ. 10:18] καὶ «*ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὄλη τῇ κτίσει*» (πρβλ. Κολ. 1:6). Ὁ Νεόφυτος ἀνέφερε ἐπίσης τίς αἰτιάσεις ὀρισμένων ἀθέων πού κατηγοροῦσαν τὴν Ἁγία Γραφή ὅτι μετέδιδε ψευδεῖς πληροφορίες (*οἱ τῆς Γραφῆς ὡς ψευδοῦς δῆθεν ἐπιλαμβανόμενοι*). Σκοπός τους ἦταν νά ἀρνηθοῦν τὴν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ μέ ἐπιχείρημα τὴν ὑπαρξη ἐμβίων ὄντων, ἀνθρώπων καὶ ζῶων, στήν Ἀμερική, τὰ ὁποῖα προφανῶς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ καθόλου ἀπό τό παραπάνω γεγονός. Διευκρινιστικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι γιὰ νά μὴν ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ, ἔπρεπε ὁπωσδήποτε νά δειχθεῖ ὅτι ἡ Ἀμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὴν ὑποτιθέμενη ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ. Τό ὄλο θέμα πάντως θά θίξει ἐκτενέστερα στή συνέχεια ὁ Θεοτόκης. Ὁ Νεόφυτος ἔδωσε ὅμως μιὰ δική του ἐρμηνεῖα στήν παραπάνω ἀπορία. Κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ Ἀμερική δέν ἐκατοικεῖτο πρὶν ἀπό τόν κατακλυσμό καὶ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων. Αὐτό συνέβη γιὰ πρώτη φορά κάποτε μεταγενέστερα. Ἐφοῦ λοιπόν ὁ «*νεοφανῆς κόσμος οὐκ ἦν ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων οἰκούμενος*», τότε λυνόταν ἡ παραπάνω ἀπορία σχετικὰ μέ τὴ διάδοση τοῦ κηρύγματος τῶν Ἀποστόλων στὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης [πρβλ. Ψαλμ. 18 (19):5]. Ἐν συνέβαινε ὅμως τό ἀντίθετο, τότε θά ἦταν ἀδύνατο νά εἶχε ἀφεθεῖ ἕνας τόσο μεγάλος κόσμος χωρὶς νά ἀκούσει ποτέ τό χριστιανικό μήνυμα, τὴ στιγμή κατὰ τὴν ὁποῖα ὑπῆρχε εἰδικὴ πρόνοια γιὰ μεμονωμένα ἄτομα, ὅπως γιὰ τόν Αἰθίοπα ἀξιωματοῦχο (βλ. Πράξ. 8:27). Τέλος, ἀκόμη καὶ ἂν ἡ Ἀμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιὰ πρώτη φορά μετὰ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων, δέν ἦταν διόλου παράδοξο τό ὅτι μετὰ περίπου 1500 χρόνια, δηλαδή, ὅταν τὴν ἀνακάλυψαν οἱ Εὐρωπαῖοι, οἱ κάτοικοί της εἶχαν πολλαπλασιαστεῖ τόσο πολὺ (*χυδαίους γενέσθαι*)⁴⁵.

Ὁ Νεόφυτος ἔθιξε στή συνέχεια ἕνα ἄλλο πρόβλημα σχετικὰ μέ τὴν καταγωγή τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς. Ποιός ἦταν ἄραγε ὁ λόγος πού οἱ κάτοικοι μιᾶς εὐρύχωρης περιοχῆς τῆς γῆς (*ἡπειρώται*), τῆς Εὐρώπης ἢ τῆς Ἀσίας, εἶχαν ἀποφασίσει κάποτε νά κατοικήσουν σέ κάποια ἄλλη ἡπειρο στίς περιοχές τῶν ἀντιπόδων (*τὴν κατὰ διάμετρον ἀποκισμένην γῆν ἐκείνην εἰς οἴκησιν ἀνθειλοντο*), ἡ ὁποῖα μάλιστα τούς ἦταν ἄγνωστη;

45. Ὁ.π., σ. 42-43.

Θά μπορούσε νά υποτεθεῖ ὅτι κάποιον πλοῖο πού εἶχε ξεκινήσει μέ ἄλλο προορισμό, εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τούς ἀνέμους - πράγμα πού συνέβαινε συχνά - καί εἶχε καταλήξει τελικά στήν Ἑμερικῆ. Ἐλλά καί τότε ὑπῆρχαν πάλι κάποιες εὐλογες ἀπορίες. Πῶς θά ἦταν δυνατόν ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, τό ὁποῖο δέν ἦταν κατάλληλα προπαρασκευασμένο, νά εἶχε παραμείνει σῶο καί ἀβλαβές κατά τή διάρκεια ἑνός τέτοιου δύσκολου ταξιδιοῦ καί νά εἶχε διαπλευσεῖ χωρίς ἀπώλειες τέτοια ἄπλωτα καί τεράστιας ἔκτασης πελάγη; Ἐς ὑποτεθεῖ ὁμως πάλι - συνέχισε ὁ Νεόφυτος - ὅτι μέ τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία κατευθύνει τά πάντα, ἕνα τέτοιο πλοῖο, στό ὁποῖο ἐπέβαιναν καί γυναῖκες, εἶχε καταφέρει νά προσαράξει τελικά στήν Ἑμερικῆ. Ἐλλά καί τότε πῶς θά ἐξηγεῖτο τό γεγονός ὅτι εἶχαν βρεθεῖ στήν Ἑμερικῆ μετά τόν κατακλυσμό θηρία καί ἄλλα ἀχθοφόρα ζῶα; Θά ἦταν ἀπίθανο ἕνα τέτοιο τυχαῖο πλοῖο, μαζί μέ τίς γυναῖκες, νά μετέφερε βοοειδῆ καί διάφορα ἄλλα ζῶα. Ἐπῆρχε βέβαια ἡ ὑπόθεση ὅτι ἡ Ἑμερικῆ, ἄν καί τό ἐσωτερικό της δέν ἦταν ἀκόμη τελείως γνωστό, πιθανόν νά ἐπικοινωνοῦσε σέ κάποιον σημεῖο μέ μία ἀπό τίς γνωστές ἡπείρους καί ἀπό ἐκεῖ νά εἶχαν μεταβεῖ τά διάφορα ζῶα στό Νέο Κόσμο⁴⁶.

Οἱ ἀπορίες αὐτές τοῦ Νεόφυτου ἀποκαλύπτουν μερικές πτυχές τῶν θεολογικῶν προβλημάτων πού παρουσίαζε ἡ ἀνακάλυψη τῆς Ἑμερικῆς στό δεῦτερο μισό τοῦ 18ου αἰῶνα στόν τουρκοκρατούμενο ἑλληνικό χῶρο. Τό ἐρώτημά του σχετικά μέ τή σωτηρία τῶν μή Χριστιανῶν εἶναι στήν πραγματικότητα παλαιό καί παρατηρεῖται μέ διάφορες μορφές καί τούς Βυζαντινοῦς χρόνους⁴⁷. Γενικά πιστευόταν ὅτι ὅλοι οἱ ἄνθρωποι κατάγονταν ἀπό τούς Πρωτοπλάστους (Πράξ. 17:26). Ἐγνωστο παρέμενε μόνο τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ στά πλαίσια τῆς πρόνοιάς του γιά τούς ἀνθρώπους ἐκεῖνους πού δέν εἶχαν ἀκόμη ἀκούσει τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα. Ἐταν ἐπίσης γνωστό στοῦς Βυζαντινοῦς ὅτι ἡ χριστιανική οἰκουμένη δέν εἶχε ἀκόμη πραγματοποιηθεῖ τήν ἐποχή τους. Τέλος, πρέπει νά τονιστεῖ - μέ βάση τά προαναφερθέντα σχετικά μέ τή συγκεκριμένη χριστιανική νοοτροπία θεώρησης νέων γνώσεων - ὅτι δέν ἐκπλήσσει διόλου ἡ τακτική τοῦ Νεόφυτου, ὁ ὁποῖος, ξεκινώντας ἀπό θρησκευτικές-βιβλικές πληροφορίες, προσπάθησε νά τίς συσχετίσει μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα. Ἐπίσης, τό γεγονός ὅτι δέν εἶχε τήν πρόθεση νά ἀμφισβητήσῃ ἢ τοῦλάχιστον νά σχετικοποιήσῃ καμιά πληροφορία τοῦ βιβλικοῦ κειμένου (π.χ. γιά τόν παγκόσμιον κατακλυσμό), δείχνει τήν ἀπόλυτη αὐθεντία τοῦ συνόλου τῆς Ἐγίας Γραφῆς τήν ἐποχή ἐκεῖνη. Τό ἐρώτημα πού παραμένει, εἶναι

46. Ὁ.π., σ. 43.

47. Βλ. C. MANGO, *Byzantium. The Empire of New Rome*, London 1980, σ. 183.

ἄν ἦταν δυνατός ὁ συμβιβασμός τῶν βιβλικῶν πληροφοριῶν μέ τά νέα γεωγραφικά δεδομένα ἀναφορικά μέ τό θέμα μας. Αὐτό θά φανεῖ στή συνέχεια ἀπό τήν ἀνάλυση τῆς ἐκτενοῦς ἀπάντησης τοῦ Θεοτόκη.

V

Ἀρχικά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνας ἐκκλησιαστικός ἄνδρας, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐξαιρετική ἱκανότητα στό νά συσχετίζει θρησκευτικές ἀπόψεις μέ τά νεότερα ἐπιστημονικά δεδομένα, γιά τά ὁποῖα ἦταν γενικά πολύ καλά πληροφορημένος. Ἡ ἀπάντησή του στόν Νεόφυτο εἶναι ἕνα σημαντικό τεκμήριο τῶν ἐξαιρετικῶν αὐτῶν ἱκανοτήτων του⁴⁸, οἱ ὁποῖες - περιττό νά λεχθεῖ - φαίνονται τόσο ἀπό τά ἔργα του ὅσο καί ἀπό τήν ὑπόλοιπη ἀλληλογραφία του. Ὁ Θεοτόκης ξεκίνησε τήν ἀπάντησή του ἐπισημαίνοντας ὅτι κάθε ἀπορία ἔχει καί τήν πρέπουσα ἀπάντηση. Γιά διάφορους ὁμως λόγους (π.χ. *πολυμαθείας στερήσει*) δημιουργεῖται σέ μερικούς ἀνθρώπους ἡ ἐντύπωση ὅτι μερικές ἀπορίες, εἴτε λόγω τῆς ὑφῆς τους, εἴτε λόγω ἄλλων δυσχερειῶν, δέν μποροῦν νά ἔχουν κάποια ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Αὐτό φαινόταν ὅτι πίστευε ὁ Νεόφυτος ἀναφορικά μέ τό πρόβλημα τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς⁴⁹. Πάντως ὁ Θεοτόκης ὁμολόγησε ὅτι ἡ ἀπορία τοῦ Νεόφυτου δέν ἦταν *ἀπλή τις, κἄν μία δοκῆ, ἀλλά σύνθετος, Γραφῶν ἀναπτύξεως, ἀρχαίας τε καί καινῆς ἱστορίας καί γεωγραφικῶν δεομένη εἰδήσεων καί φυσιολογίας*. Ἀναφερόμενος προφανῶς σ' ἄλλες ἀπορίες πού τοῦ εἶχε θέσει ὁ Νεόφυτος παλαιότερα, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι ἡ παρούσα ἀπορία ἦταν ἀκόμη πιό *«δύσλυτος»*. Μέ ἄλλα λόγια, ἀναφερόταν σέ διάφορα πεδία γνώσης (*ἄτε δὴ λόγον ἔχουσα τόν ἐκ πάντων συγκεῖμενον*), στοιχεῖα τῶν ὁποίων ἔπρεπε νά ἀντληθοῦν γιά νά καταστεῖ δυνατή ἡ ἱκανοποιητική τῆς ἀπάντησης. Εὐνόητο εἶναι ὅτι ὁ Θεοτόκης ἦταν ἕνα ἀπό τά καταλληλότερα πρόσωπα γιά νά ἀπαντήσει σέ τέτοια ἐρωτήματα. Ὁ ἴδιος ὁμως μετρίοφρονα τόνισε ὅτι, χάριν ὑπακοῆς στό αἴτημα τοῦ Νεόφυτου, θά προσπαθοῦσε ἀπλᾶ *«τά δοκοῦντα μοι ἐκθέμενος, τό τῷ Θεῷ, ὃ ἐστι τό κατά δύναμιν, ἐκτελέσωμεν φίλον»*⁵⁰.

48. Ὅπως τονίζει ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. η', *«ἐν τῇ ἀποκρίσει δέ ταύτη, ὅπως καί ἐν τοῖς ἄλλοις τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ, καταφαίνεται ἡ ποικίλη καί ἀβρά τοῦ ἀνδρός πολυμάθεια· καί γάρ οὐ μόνον εὐχερῶς ἐπιλύει ἅς δυσλῦτους ἀπορίας τοῦ ἐρωτήσαντος λέγει προοιμαζόμενος, ἀλλά καί οἰκοθεν ἐπανξάνει αὐτάς ὑπό τῆς ρύμης τοῦ λόγου φερόμενος»*.

49. Ὁ Θεοτόκης ἔκανε στό σημεῖο αὐτό μιά μεταφορά σχετικά μέ τό βαθμό δυσκολίας διαφόρων ἀποριῶν μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος εἰς τό ἅγιον Πάσχα, 16 PG 36, 644-645.

50. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 44. Ἡ τελευταία ἔκφραση τοῦ Θεοτόκη

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἀπάντηση τῶν ἀποριῶν τοῦ Νεόφυτου⁵¹, ξεκινώντας μέ τό πρόβλημα τοῦ ἄν εἶχε κηρυχθεῖ τό εὐαγγελικό μήνυμα στήν Ἀμερική πρὶν τό 1492. Καθόσον ἐγνώριζε, κανένας ἀπό ἐκείνους πού εἶχαν γράψει γιά τήν ἱστορία τῆς Ἀμερικῆς, «εἶρηκέ ποτε ἴχνος οὐδέ σμικρότατον χριστιανικόν ἐκεῖ εὐρεθῆναι». Τέτοια χριστιανικά ἴχνη εἶχαν βρεθεῖ μόνο στίς Ἀνατολικές Ἰνδίες⁵² καί ὄχι στίς Δυτικές, δηλαδή, στήν Ἀμερική⁵³. Ἡ πνευματική κατάσταση τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς ἦταν κατά τόν Θεοτόκη ὁ κύριος λόγος, γιά τόν ὁποῖο δέν ἦταν δυνατό νά εἶχαν δεχθεῖ αὐτοί κάποτε στό παρελθόν τό εὐαγγελικό μήνυμα. Συγκεκριμένα, ἕνα τμήμα τῶν κατοίκων τῆς ἡπείρου αὐτῆς καί τῶν παρακειμένων νησιῶν ἦταν «οἱ μὲν νομάδες, καί σπόροι, καί ἄγριοι, καί τῶν κτηνῶν οὐδέν διαφέροντες ἕτερον εἰ μή καθ' ὅτι βία ἢ τέχνη κρατηθέντες καί ἐξημερωθέντες δεκτικοί πως νοός καί ἐπιστήμης γίνονται, καί οὗτοι τό σύνολον ἄθρησκοι». Ὑπῆρχαν, βέβαια, καί ἄλλες ἀνώτερες τάξεις κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς σέ χωριά καί πόλεις, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τοπικούς ἀρχηγούς (*κατζίκους*) καί «νόμους, καί τάξεις, πολλῶ μὲν ἀλλήλων σαρκός χαρακτήρι καί ἀναστήματι καί χρώματι εἰσι διαφέροντες καί ἔθει, καί τρόπῳ, καί γνώμῃ, καθάπερ δὴ καί θρησκεύειν». Ἐν τούτοις, κατά τόν Θεοτόκη, καί αὐτοί ἀνῆκαν βασικά στήν κατηγορία τῶν εἰδωλολατρῶν (*ξοάνων λάτραι*). Μερικοί δέ πού κατοικοῦσαν στό Μεξικό, ἦταν ἐπιπλέον ἀνθρωποφάγοι, ἀφοῦ θυσίαζαν, ἔψηναν καί ἔτρωγαν τοὺς αἰχμαλώτους πολέμου. Μὲ ἄλλα λόγια, «*λεόντων εἰσὶν ἀπηνέστεροι*». Μὲ βάση τά στοιχεῖα αὐτά, ἦταν προφανές κατά τόν Θεοτόκη ὅτι, πρὶν φθάσουν οἱ Εὐρωπαῖοι στό Νέο Κόσμο, δέν εἶχε ἀκουστεῖ ποτέ τό εὐαγγελικό

ἐξαρτᾶται πιθανῶς ἀπὸ μιά παρόμοια τοῦ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Εἰς Καισάριον τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ἐπιτάφιος, 17 PG 35, 776 καί Ἐπιτάφιος εἰς τὸν Μέγαν Βασιλείον, 82 PG 36, 604.

51. Ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ ἔθιξε θέματα σχετικὰ μέ τήν Ἀμερική καί στό ἔργο του Στοιχεῖα Γεωγραφίας, Βιέννη 1804, σ. 232-245, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε μετὰ τό θάνατό του. Προέρχεται πάντως ἀπὸ παραδόσεις πού ἔκανε στό Ἰάσιο γύρω στά 1775/76.
52. Ἀπὸ τήν πλουσιότατη βιβλιογραφία γιά τήν ἱστορία τοῦ Χριστιανισμοῦ στήν Ἰνδία, βλ. ἐνδεικτικὰ E. TISSERANT, *Eastern Christianity in India*, Bombay/Calcutta/Madras 1975. S. NEILL, *The Christian Church in India and Pakistan*, Madras 1972. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *A History of Christianity in India. The Beginnings to A.D. 1707*, Cambridge 1984. D. DANIEL, *The Orthodox Church of India. I. History*, New Delhi 1972. M. K. KURIAKOSE, *History of Christianity in India. Source Materials*, Madras 1982. L. W. BROWN, *The Indian Christians of St. Thomas*, Cambridge 1982².
53. Ὁ Θεοτόκης ἀναφέρθηκε ἐδῶ ἔμμεσα σέ κάποιο προηγούμενο γράμμα του, στό ὁποῖο εἶχε γίνει λόγος σχετικὰ μέ τό παραπάνω θέμα καί τό ὁποῖο προφανῶς ἀποτελέσει τήν αἰτία τῆς παρεξήγησης αὐτῆς.

μήνυμα εκεί⁵⁴.

Μερικές διευκρινήσεις είναι αναγκαίες στο σημείο αυτό πριν προχωρήσουμε στη συνέχεια της επιστολής. Η άποψη του Θεοτόκη ότι δεν είχαν βρεθεί κάποια σημάδια χριστιανικής παρουσίας στην ΎΑμερική πριν τό 1492 είναι δεκτή μέχρι σήμερα, παρότι έχουν βρεθεί όρισμένα άρχαία, ύποτιθέμενα χριστιανικά, σύμβολα, τά όποια δεν έχουν τύχει άκόμη γενικά άποδεκτής έρμηνείας. Ύπάρχουν άλλωστε διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τή μετάβαση άνθρώπων, πιθανώς δέ καί Χριστιανών, πριν τό 1492 στην ΎΑμερική⁵⁵. Αναφορικά δέ μέ τίς κρίσεις του Θεοτόκη για τούς κατοίκους τής ΎΑμερικής καί τίς διακρίσεις μεταξύ τους, πρέπει νά σημειωθεί ότι αυτές έκφράζουν βασικά τό κλίμα τής έποχής του καί τής ευρωπαϊκής ύπεροχής άπέναντι στους θεωρούμενους άπολίτιστους καί άγριους ίθαγενείς πληθυσμούς τής ΎΑμερικής. Είναι γνωστό ότι ή συνάντηση των δύο αυτών διαφορετικών κόσμων άποτέλεσε τήν άφορμή νά αναθεωρηθούν βαθμιαία πολλές άντιλήψεις σχετικά μέ τό άνθρώπινο γένος καί νά άρχίσουν οί πρώτες προσπάθειες μιās έπιστημονικής άνθρωπολογίας⁵⁶. Είναι επίσης γνωστές οί διαμάχες στους κόλπους τής

54. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Του μακαρίου Νικηφόρου, ό.π., σ. 44-45.

55. Τό όλο θέμα εντάσσεται ήδη από τήν έποχή τής ΎΑναγέννησης στις θεωρίες για τήν έβραϊκή καταγωγή των πρώτων κατοίκων τής ΎΑμερικής (π.χ. ως άπογόνων του Σήμ ή των 10 χαμένων φυλών του ΎΙσραήλ, οί όποιες είχαν αιχμαλωτιστεί, όταν οί ΎΑσσύριοι κατέλαβαν τό βόρειο βασίλειο του ΎΙσραήλ τό 721 π.Χ.). Βλ. σχετικά Α. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, *Theologische Realenzyklopädie* 2 (1978) 402-450, στις σ. 404-406. Πρέπει νά σημειωθεί έδω ότι καί στό περιοδικό ΎΕρμής ό Λόγιος 9 (1819) 57-61, έγινε λόγος για Γάλλους, οί όποιοι είχαν μεταβεί τό 12ο αιώνα στην ΎΑμερική καί είχαν διαδόσει τό Χριστιανισμό εκεί. ΎΑναφέρεται μάλιστα ότι καί ό Κολόμβος τό 1492 «εύρήκεν εις τινα πλήθη των έγχωρίων ειδός τι χριστιανικής θρησκείας» (σ. 59).

56. Για όλες αυτές τίς εξελίξεις, βλ. ένδεικτικά L. HANKE, *Aristotle and the American Indians: A Study in Race Prejudice in the Modern World*, Chicago 1959. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Spanish Struggle for Justice in the Conquest of America*, Boston 1965². H. N. FAIRCHILD, *The Noble Savage. A Study of the Indian and the American Mind*, Baltimore 1967. E. DUDLEY/M. E. NOVAK, eds., *The Wild Man Within: An Image in Western Thought from the Renaissance to Romanticism*, Pittsburgh 1972. M. T. HODGEN, *Early Anthropology in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Philadelphia 1971². A. SINCLAIR, *The Savage. A History of Misunderstanding*, London 1977. T. HAHN, *Indians East and West: Primitivism and Savagery in English Discovery Narratives of the Sixteenth Century*, *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 8 (1978) 77-114. K. O. KUPPERMAN, *Settling with the Indians. The Meeting of English and Indian Cultures in America, 1580-1640*, London/Toronto/Melbourne 1980. P. J. MARSHALL / G. WILLIAMS, *The Great Map of Mankind. British Perceptions of the World in the Age of Enlightenment*, London/Melbourne/Toronto 1982, σ. 187-226. A. PAGDEN, *The Fall of Natural Man. The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology*, Cambridge 1982. J. FISCH, *Die europäische Expansion und das Völkerrecht*, Stuttgart 1984.

Ρωμαιοκαθολικής Ἐκκλησίας σχετικά μέ τίς διανοητικές ικανότητες τῶν ἰθαγενῶν καί τή δυνατότητα νά δεχθοῦν καί νά ἀφομοιώσουν αὐτοί ἐνσυνείδητα τό χριστιανικό μήνυμα. Στίς διαμάχες αὐτές⁵⁷ ξεχώρισε μεταξύ τῶν ἄλλων ἡ μορφή τοῦ Bartolomé de Las Casas⁵⁸. Πρέπει νά μνημονευθεῖ καί ἡ ἐγκύκλιος *Sublimis Deus* τοῦ Πάπα Παύλου Γ΄ στίς 9 Ἰουνίου 1537, ἡ ὁποία ἦταν ἰδιαίτερα εὐνοϊκή γιά τούς ἰθαγενεῖς πληθυσμούς τῆς Ἀμερικῆς⁵⁹. Τό 18ο αἰῶνα ὅμως, στόν ὁποῖο ἀναφερόμαστε κυρίως, οἱ ἀντιλήψεις γιά τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς εἶχαν ἀλλάξει σημαντικά σέ σχέση μέ τό παρελθόν⁶⁰.

Ἀναφορικά μέ τίς δύο χονδρικά κατηγορίες ἰθαγενῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς πού προαναφέρθηκαν, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ Θεοτόκης παρουσιάζεται ἀρκετά καλός γνώστης τῆς κατάστασης τοῦ Νέου Κόσμου. Παραδείγματος χάριν, γνωρίζει τόν ὄρο «κατζίκος» (*cacique*), ὁ ὁποῖος ἦταν ἀρχικά ἰνδιάνικης προέλευσης, ἀλλά εἶχε εἰσαχθεῖ καί καθιερωθεῖ στά ἰσπανικά. Ὁ ὄρος ἐχρησιμοποιεῖτο εὐρύτατα στήν Κεντρική καί Νότιο Ἀμερική⁶¹ μέ διαφορετικές σημασίες ἀνάλογα μέ τήν περιοχῆ

57. Βλ. μεταξύ τῶν ἄλλων, J. N. RASMUSSEN, *Bruder Jacob der Däne OFM als Verteidiger der religiösen Gleichberechtigung der Indianer in Mexiko im XVI. Jh.*, Mainz 1974. J. IRMSCHER, *Menschenrechte der Indios und die römische Kurie*, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 31 (1993) 281-284. M. LÜTTICKE OFM, "Auch wir sind Menschen so wie ihr". Eine missionstheologische Untersuchung zum Religionsgespräch der Franziskaner mit den Azteken von 1524, *Wissenschaft und Weisheit* 58 (1995) 3-52.

58. Βλ. B. DE LAS CASAS, *Brevísima relación de la destrucción de las Indias*, edición de A. Saint-Lu, ediciones Cátedra, Letras Hispánicas 158, Madrid 1987³, ὅπου καί σχετική βιβλιογραφία (σ. 59-65). L. HANKE, *Estudios sobre Fray Bartolomé de Las Casas y la lucha por la justicia en la conquista española de América*, Caracas 1968. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *All Mankind is One. A Study of the Disputation Between Bartolomé de Las Casas and Juan Ginés de Sepúlveda in 1550 on the Intellectual and Religious Capacity of the American Indians*, De Kalb, Ill: 1974. G. L. HUXLEY, *Aristotle, Las Casas and the American Indians*, *Proceedings of the Royal Irish Academy* 80 (1980) 57-68. J. MEIER, Hrsg., *Bartolomé de Las Casas: Der Mann - Das Werk - Die Wirkung*, Frankfurt a. M. 1992.

59. Βλ. L. HANKE, *Pope Paul III and the American Indians*, *The Harvard Theological Review* 30 (1937) 65-102.

60. Βλ. G. W. STOCKING, JR., *French Anthropology in 1800*, *Isis* 55 (1964) 134-150. P. BOERNER, *The Images of America in Eighteenth Century Europe*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. I, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century* 151, Oxford 1976, σ. 323-332. Βλ. ἐπίσης διάφορα abstracts ἀνακοινώσεων σχετικά μέ τή συνάντηση τῶν (Δυτικο)Εὐρωπαίων μέ ἄλλους διαφορετικούς πολιτισμούς συμπεριλαμβανομένου καί τοῦ ἀμερικανικοῦ: H. MASON, ed., *Transactions of the Sixth International Congress on the Enlightenment (Brussels, July 1983)* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 216), Oxford 1983, σ. 85-125.

61. Τόν ἴδιο ὄρο ἀναφέρει ὁ ΘΕΟΤΟΚΗΣ καί στά Στοιχεῖα Γεωγραφίας, ὁ.π., σ. 237, ὅπου

(π.χ. σήμαινε τόν έπικεφαλής κάποιας φυλής, χωριού ή κοινότητας)⁶². Σημαντικό είναι επίσης ότι ο Θεοτόκης δέν θεωρούσε τούς ιθαγενείς κατοίκους τής 'Αμερικής σάν κάτι διαφορετικό από τούς Εύρωπαϊους, αλλά πίστευε προφανώς στήν ένότητα του ανθρώπινου γένους. Τούς θεωρούσε μέν πολιτιστικά και θρησκευτικά κατώτερους από τούς Εύρωπαϊους⁶³, αλλά παράλληλα δέν απέκλειε τή δυνατότητα έκπολιτισμού και βελτίωσής τους⁶⁴. Δέν πρέπει νά λησμονείται βέβαια ότι αναφερόμαστε πάντα σέ έποχές, στίς όποιες ή κατανόηση του «άλλου» και του περιγύρου του δέν μπορούσε νά γίνει μέ τά σύγχρονα πλουραλιστικά κριτήρια. Ο Θεοτόκης δέν έθιξε όμως τό θέμα τής μεταχείρισης τών ιθαγενών από τούς κατακτητές τους και όλων τών βιαιοτήτων πού είχαν διαπραχθεί στά πλαίσια αυτά, γεγονότα πού είχαν προκαλέσει σημαντικές αντιδράσεις ήδη από τό 16ο αιώνα.

Αξίζει νά αναφέρουμε εδώ έν παρενθέσει τή γνώμη του Εύγένιου Βούλγαρη για τό θέμα αυτό. Έχοντας διαβάσει τό έργο του William Robertson (1721-1793), *History of America* (London 1777), τό όποιο μεταφράστηκε άργότερα στα έλληνικά και δημοσιεύτηκε σέ 4 τόμους στή Βιέννη (1792/94), ο Βούλγαρης σημείωσε τά ακόλουθα σέ μιá έπιστολή του (Kherson, 23 'Ιουνίου 1782) προς τόν Γεώργιο Κρομμύδη: «*Μετά χαράς πολλής έδέχθην τήν 'Αμερικανικήν ιστορίαν του Ρώβερσον [...]* και τά πάθη έκτραγωδοΰσαν τών διά τήν άπλότητα λέγομένων βαρβάρων, και τήν τών δ'ήθεν εύπολιτευτων Εύρωπαϊων θηριωδιάν, και τῶ ὄντι βαρβαρότητα, λαμπρῶς στηλιτεύουσαν [...] Και μέν δή και πολλῶν άτασθάλων τε και υπερηφάνων, οίον τών 'Ισπανῶν και άλλων τήν άμότητα και

γίνεται λόγος για τούς άρχηγούς τών ιθαγενών στή Χιλή.

62. Μιά έκτενή αναφορά τών διαφορετικῶν αυτών σημασιῶν του όρου βλ. στο P. BOYD-BOWMAN, *Léxico Hispanoamericano del Siglo XVI*, London 1971, σ. 143-144.
63. Στα Στοιχεία Γεωγραφίας, δ.π., σ. 232, ο ΘΕΟΤΟΚΗΣ ανέφερε ότι οι ιθαγενείς τής άμερικανικής ήπειρου ήσαν «ήλιολάτραι, και ειδωλολάτραι». Παρά δέ τόν εκχριστιανισμό τους, «αι πλείωνες Λαοαγγέλαι έτι τάς πατριούς θρησκευουσιν άπάτας».
64. Στα Στοιχεία Γεωγραφίας, δ.π., σ. 233, ο ΘΕΟΤΟΚΗΣ ανέφερε επιγραμματικά τίς διαφορετικές άπόψεις σχετικά μέ τίς διανοητικές ικανότητες και τήν πνευματική κατάσταση τών κατοίκων τής 'Αμερικής: «Οί μέν τούς τής 'Αμερικής οικιστάς, άμέλει ται τούς 'Ιθαγενείς, άφνεις είναι φασι, και χαύνους, και εκδικητικούς, και δεισιδαίμονας, οί δέ εύφεις και επιτηδείους, και άγαθούς δέ τούς μή επισάκτου μετασχόντας πονηρίας». Και στο περιοδικό 'Ερμής ο Λόγιος 7 (1817) 347-369, στή σ. 349, ο ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΩΠΙΟΣ έκανε λόγο για τή «φιλονεικία, αν οι νεωστί εύρεθέντες 'Αμερικανοί έπρεπε νά όνομασθῶσιν άνθρωποι ή όχι». Μόλις όμως «οί άμφιβαλλόμενοι άνθρωποι» αυτοί έτυχαν τής κατάλληλης παιδείας, «δέν υπεχώρησαν πλέον εις ούδένα ούδέν άπ' όσα συνιστάσι τούς ανθρώπους, και τούς ανθρώπους τούς πεπαιδευμένους».

*άπανθρωπίαν, καί τήν ἄπληστον φιλαργυρίαν, καί τήν θηριώδη αίμοβορίαν ἀναπεμπαζόμενος, οὐκ ἔχω λέγειν, ποτέρους ἀθλιωτέρους νομίσαιμι; Τούς παθόντας τά τόσα κακά, ἤ τούς δράσαντας;»⁶⁵. Στήν *Ἑλληνική Νομαρχία ἐπιπλέον ἀσκήθηκε κριτική στή μαζική μεταφορά μαύρων ἀπό τήν Ἄφρική καί στήν ἐκμετάλλευσή τους κάτω ἀπό ἄθλιες συνθήκες στήν Ἄμερική*⁶⁶.*

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι καί οἱ εἰδήσεις σχετικά μέ τίς θρησκευτικές πεποιθήσεις καί πρακτικές τῶν κατοίκων τῆς Ἄμερικής⁶⁷. Ὁ Θεοτόκης, βέβαια, στά πλαίσια τῆς ὑπεροχῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τῆς ἀνάγκης ἱεραποστολῆς καί τῆς ἐπακόλουθης μεταστροφῆς τῶν ἰθαγενῶν, δέν ἐκφράστηκε θετικά για τίς θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, τίς ὁποῖες θεώρησε συλλήβδην ὡς εἰδωλολατρικές⁶⁸. Βέβαια, ἡ θεώρηση αὐτή δέν ἀποτελοῦσε τότε κάποια ἐξάιρεση, ἀφοῦ διάφοροι Ρωμαιοκαθολικοί ἱερεῖς πού ἀκολούθησαν τίς πρῶτες κατακτητικές προσπάθειες τῶν Εὐρωπαίων, εἶχαν κάνει ἔκτενεις ἀρνητικές περιγραφές καί ἀξιολογήσεις τῶν θρησκείων τοῦ Νέου Κόσμου ἀπό χριστιανική σκοπιά⁶⁹ (π.χ. ὁ Ἴσπανός ἱερέας καί

65. Παρά Γ. Κ[ΡΟΜΜΥΔΗ], Διατριβή ἐπί τῆς καταστάσεως τῆς ἐνεστάσεως κοινῆς ἡμῶν γλώσσης, Μόσχα 1808, σ. 290, 291. Για τό ἔργο αὐτό τοῦ Robertson σέ ἀναφορά μέ τό θέμα μας, βλ. Μ. DUCKWORTH, An Eighteenth-Century Questionnaire: William Robertson on the Indians, *Eighteenth-Century Life* (N.S.) 11 (1987) 36-49. Ὑπῆρχαν βέβαια καί ἀντιδράσεις στή θετική θεώρηση τῶν «ἀγρίων» (savages) τό 18ο αἰώνα. Ὁ Jean-Francois de Galaup, comte de Lapérouse, τόνισε ὅτι ἦταν ἐξοργισμένος μέ τούς Philosophes τοῦ Διαφωτισμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἐκτιμοῦσαν τούς ἰθαγενεῖς αὐτούς πολύ περισσότερο ἀπ' ὅτι οἱ ἴδιοι τούς ἑαυτούς τους. Κατά τή γνώμη του, ὅλοι οἱ ἰθαγενεῖς ἔπρεπε νά ἀντιμετωπίζονται ἐχθρικά χωρίς ἐξάιρεση. Ἀνέφερε δέ ὡς παράδειγμα πρὸς ἀποφυγῆ τόν ἄτυχο de Lamanon, τόν ὁποῖο κατακρεοῦργησαν τέτοιοι ἰθαγενεῖς. Τήν παραμονή τοῦ βίαιου θανάτου του ὁ de Lamanon τοῦ εἶχε ἐκμυστηρευθεῖ ὅτι θεωροῦσε τούς ἀνθρώπους αὐτούς καλύτερους ἀπό τούς Εὐρωπαίους! Βλ. J. DUNMORE / M. DE BROSSARD, éd., *Le voyage de Lapérouse 1785-1788, récit et documents originaux*, t. I, Paris 1985, σ. 279.

66. Βλ. ΑΝΩΝΥΜΟΣ Ο ΕΛΛΗΝ, Ἑλληνική Νομαρχία ἤτοι Λόγος περί ἐλευθερίας, φιλολογική ἀπομνημείωση, κείμενο - σχόλια - εἰσαγωγή Γ. Βαλέτας, Ἀθήνα 1982⁴, σ. 158, ὑπ.**.

67. Για τίς θρησκευτικές ἀντιλήψεις στήν Κεντρική Ἄμερική πρὶν τήν ἀφιξή τῶν Ἴσπανῶν, βλ. τό περικεκτικό ἄρθρο τοῦ Η. Β. NICHOLSON, Religion in Pre-Hispanic Central Mexico, in G. F. EKHOLOM / I. BERNAL, eds., *Handbook of Middle American Indians*, v. 10, Austin 1971, σ. 395-446. HULTKRANTZ, Amerikanische Religionen, passim, ὅπου καί πλοῦσια βιβλιογραφία.

68. Για τό θέμα «εἰδωλολατρεία» ἀπό χριστιανική σκοπιά ἱστορικά, βλ. Η. - W. GENSICHEN, Heidentum I. Biblisch / Kirchen-missionsgeschichtlich, *Theologische Realenzyklopädie* 14 (1985) 590-601, ὅπου καί ἔκτενής βιβλιογραφία.

69. Βλ. W. LEHMANN / K. KUTSCHER, Sterbende Götter und christliche Heilsbotschaft. Wechselreden indianischer Vornehmer und spanischer Glaubensboten in Mexiko, Stuttgart 1949. R. NEBEL, Altmexikanische Religion und christliche Heilsbotschaft. Mexiko zwischen Quetzalcóatl und Christus, Immensee 1983. Μιά γενική θεώρηση βλ. στό ἄρθρο τοῦ HULTKRANTZ, Amerikanische Religionen, ὁ.π., σ. 412-417.

αυτόπτης μάρτυρας Diego Durán⁷⁰) και συνέβαλαν στην καταστροφή πλήθους τοπικών μνημείων και έργων⁷¹. Πέρα από την ειδική όπτική αυτή γωνία, οι ειδήσεις που περιέχουν τά έργα των ιεραποστόλων είναι πάντως σημαντικότερες για τη θρησκευτική δομή των πολιτισμών αυτών, οι όποιοι είχαν παραμείνει για αιώνες μακριά από κάθε δυτική επίδραση. Από την άλλη πλευρά, η αναφορά του Θεοτόκη ότι κάποιες κατηγορίες ιθαγενών της Αμερικής ήταν τελείως άθρησκοι εκφράζει μία αντίληψη, η οποία διατυπώθηκε με διάφορες μορφές από τό 16ο αιώνα και έπεβίωσε μέχρι τις αρχές του 20ου αιώνα⁷². Η σύγχρονη έρευνα όμως θεωρεί την άποψη αυτή έσφαλμένη⁷³.

Η πληροφορία του Θεοτόκη για τις άνθρωποθυσίες (συμπεριλαμβανομένων έπιπλέον και μικρών παιδιών) στά πλαίσια των τελετουργιών των Αζτέκων⁷⁴ είναι έπίσης ενδιαφέρουσα, άσχετα άν γίνεται έδω με την πρόθεση νά δειχθεί τό έπίπεδο κατάπτωσης του συγκεκριμένου πολιτιστικού συνόλου. Δείχνει άλλωστε έπαφή με μία ιδιαίτερη συνήθεια του λαού

70. Βλ. FRAY DIEGO DURÁN, *Book of the Gods and Rites and The Ancient Calendar*, trans. by F. Horcasitas and D. Heyden, Norman 1971. Βλ. έπίσης ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *The Aztecs: The History of the Indies of New Spain*, trans. by D. Heyden and F. Horcasitas, New York 1964.

71. Βλ. PABLO JOSÉ DE ARRIAGA, *Eure Götter werden getötet. Die Ausrottung des Götzen dienstes in Peru*, hrsg. und kommentiert von K.A. Wipf, Darmstadt 1992. Βλ. έπίσης γενικά J. SPECKER, *Die Missionsmethode in Spanisch-Amerika im 16. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung der Konzilien und Synoden*, Beckenried 1953. R. KONETZKE, *Forschungsprobleme zur Geschichte der Religion und ihrer Bedeutung in der Kolonisation Amerikas*, *Saeculum* 10 (1959) 82-102. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Christentum und Conquista im spanischen Amerika*, *Saeculum* 23 (1972) 59-73. J. DELUMEAU, *Angst im Abendland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14. bis 18. Jahrhunderts*, Bd. II, Rowohlt, Kulturen und Ideen 1920, Reinbek bei Hamburg 1985, σ. 387-397. Για την ιστορία του Χριστιανισμού στη Λατινική Αμερική, βλ. H. - J. PRIEN, *Die Geschichte des Christentums in Lateinamerika*, Göttingen 1978.

72. Βλ. π.χ. G. TESSMANN, *Menschen ohne Gott*, Stuttgart 1928.

73. Βλ. HULTKRANTZ, *Amerikanische Religionen*, ό.π., σ. 406, 442-443 όπ. 5 και 6.

74. Σχετικά με τις θρησκευτικές αντίληψεις των Αζτέκων, βλ. L. SPENCE, *The Gods of Mexico*, London 1923. A. CASO, *La religión de los Aztecas*, Ciudad de México 1936. A. HVIDFELDT, *Teotl and Ixiptlatli. Some Central Concepts in Ancient Mexican Religion*, Copenhagen 1958. C. A. BURLAND, *The Gods of Mexico*, London 1967. Βλ. έπίσης G. C. VAILANT, *The Aztecs of Mexico*, London 1950. A. CASO, *The Aztecs: People of the Sun*, trans. by L. Dunham, Norman 1958. B. C. BRUNDAGE, *The Fifth Sun: Aztec Gods*, *Aztec World*, Austin 1979. Βλ. και τό review article της ELIZABETH M. BRUMFIEL, *Aztec Religion and Warfare: Past and Present Perspectives*, *Latin American Research Review* 25 (1990) 248-259, όπου εξετάζονται σημαντικές πρόσφατες μελέτες για τη θρησκεία των Αζτέκων και μάλιστα για τις άνθρωποθυσίες τους.

αυτοῦ, ἡ ὁποία τόν εἶχε καταστήσει γνωστότατο στήν Εὐρώπη ἀπό σχετικές περιγραφές⁷⁵. Ἐνάμεσα στίς πιό χαρακτηριστικές ἦταν ἡ περιγραφή τοῦ ἀξιώματικοῦ τοῦ Hernán Cortés, Bernal Díaz del Castillo, ὁ ὁποῖος περιέγραψε πῶς ὀρισμένοι αἰχμάλωτοι συνάδελφοί του ὀδηγήθηκαν ἀπό Ἄζτέκους πολεμιστές καί ἱερεῖς στό ναό τοῦ Coatepec. Ἐκεῖ τούς θυσίασαν, ἀφοῦ πρῶτα ἔβγαλαν βίαια ἀπό τά στήθη τους τίς πάλλουσες καρδιές τους γιά νά τίς χρησιμοποιήσουν ὡς ἀναθήματα στά εἶδωλα. Μετά κύλισαν τά πτώματά τους στή βάση τοῦ ναοῦ, ὅπου οἱ ἀρμόδιοι γιά τίς τελετές τά διαμέλισαν καί τά φύλαξαν προσεκτικά γιά νά χρησιμοποιηθοῦν ὡς ἱερή τροφή σέ ἄλλες τελετές. Σημαντικές ἦταν ἐπίσης οἱ μαρτυρίες τοῦ ἱερέα Bernardino de Sahagún (1500-1590) γιά τέτοιες καί ἄλλου εἴδους ἀνθρωποθυσίες. Οἱ τελετουργικές αὐτές συνήθειες πρέπει πάντως νά κατανοηθοῦν στά πλαίσια τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς αὐτοκρατορίας τῶν Ἄζτέκων καί τῆς κοσμολογίας τῆς θρησκείας τους⁷⁶. Ὑπάρχουν βέβαια καί ἀμφισβητήσεις σχετικά μέ τό ἄν ὅλες οἱ περιγραφές γιά τίς ἀνθρωποθυσίες τῶν Ἄζτέκων εἶναι ἀξιόπιστες. Ὑποστηρίζεται μάλιστα ὅτι σέ ὀρισμένες περιπτώσεις τοῦλάχιστον ἐπρόκειτο γιά μύθους⁷⁷ πού ἐπινόησαν καί διέδιδαν οἱ Ἴσπανοὶ Conquistadores - ἤδη ἀπό τήν ἐποχή τοῦ Κολόμβου⁷⁸ - γιά νά δικαιολογήσουν τά δικά τους ἐγκλήματα⁷⁹. Αὐτό πού ἔχει σημασία πάντως

-
75. Βλ. B. KEEN, *The Aztec Image in Western Thought*, New Brunswick 1971. Γιά τίς εὐρωπαϊκές ἀντιλήψεις γιά τούς ἰθαγενεῖς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς γενικά, βλ. H. J. STAMMEL, *Indianer. Legende und Wirklichkeit von A-Z*, Gütersloh / Berlin 1977. R. F. BERKHOFER, *The White Man's Indian. Images of the American Indian from Columbus to the Present*, New York 1978.
76. Βλ. τό πληροφοριακό ἄρθρο τοῦ D. CARRASCO, *Human Sacrifice. Aztec Rites*, *The Encyclopedia of Religion* 6 (1987) 518-523. Βλ. ἐπίσης B.R.O. DE MONTELLANO, *Aztec Cannibalism: An Ecological Necessity?*, *Science* 200 (1978) 611-617. J. M. INGHAM, *Human Sacrifice at Tenochtitlan*, *Comparative Studies in Society and History* 26 (1984) 379-400. ELIZABETH H. BOONE, ed., *Ritual Human Sacrifice in Mesoamerica*, Washington, D.C. 1984. Γιά τό θέμα τοῦ κανιβαλισμοῦ καί τῶν ἀνθρωποθυσιῶν σ' ἓνα εὐρύτερο πλαίσιο, βλ. G. HOGG, *Cannibalism and Human Sacrifice*, London 1973.
77. Γιά τίς ποικίλες ἀπόψεις τῶν Εὐρωπαίων γιά τό Νέο Κόσμο γενικά, βλ. τή συλλογή ἄρθρων στό K. - H. KOHL, Hrsg., *Mythen der Neuen Welt. Zur Entdeckungsgeschichte Lateinamerikas*, Berlin 1982.
78. Βλ. P. HULME, *Columbus and the Cannibals. A Study of the Reports of Anthropophagy in the Journal of Christopher Columbus*, *Iberoamerikanisches Archiv* (N.F.) 4 (1978) 115-139.
79. Βλ. σχετικά τήν πρόσφατη μελέτη τοῦ P. HASSLER, *Menschenopfer bei den Azteken? Eine quellen - und ideologiekritische Studie*, Bern 1992. Βλ. ἐπίσης W. ARENS, *The Man-eating Myth. Anthropology and Anthropophagy*, New York 1979. Γιά τήν ὑποταγή τῶν Ἄζτέκων στούς Ἴσπανοὺς, βλ. C. GIBSON, *The Aztecs Under Spanish Rule: A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810*, Stanford 1964.

είναι ότι οι περιγραφές αυτές, ιδίως εκείνες για τον καννιβαλισμό, είχαν δημιουργήσει άρνητικές εντυπώσεις στην Ευρώπη σχετικά με τον πολιτισμό και τα έθιμα των Ἀζτέκων, πράγμα που εκφράζουν οι παραπάνω σχετικές ειδήσεις του Θεοτόκη.

VI

Μετά τις εισαγωγικές αυτές παρατηρήσεις, ο Θεοτόκης προχώρησε στην εξέταση των βιβλικών μαρτυριών σχετικά με τη διάδοση του αποστολικού κηρύγματος σ' όλόκληρο τον κόσμο. Ἀρχικά όμολόγησε ότι φαινομενικά ύπῆρχε όντως μία άνακρίβεια στις ρήσεις *«εις πᾶσαν τήν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν»* καί *«ἔσται καρποφορούμενον τό Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει»*, δεδομένου ότι τά γεγονότα ἔδειχναν τό αντίθετο. Ἡ φαινομενική όμως αὐτή άπορία θά μπορούσε νά λυθεῖ, ἄν κατανοοῦσε κανείς τά παραπάνω ρήματα σέ χρόνο μέλλοντα, δηλαδή, *«ἐξελεύσεται»* ἀντί τοῦ *«ἐξῆλθεν»* καί *«καρποφορήσει»* ἀντί τοῦ *«καρποφορούμενον»*. Ὁ Θεοτόκης προσπάθησε νά δείξει ὅτι ἡ ἀντικατάσταση αὐτή ἦταν ἀναγκαία, ἀναφέροντας μερικές ἀκόμη σχετικές περιπτώσεις. Τό ψαλμικό χωρίο, λόγου χάριν, *«λίθον, ὃν ἀπεδοκίμασαν οἱ οἰκοδομοῦντες, οὗτος ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»* [Ψαλμ. 117 (118):22. Πρβλ. Ματθ. 21:42], ἀναφέρεται στόν Ἰησοῦ Χριστό, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ *«πέτρα»* (1 Κορ. 10:4). Σημαίνει δέ ὅτι ὁ Χριστός ἔγινε ἡ *«κεφαλὴ»* τῶν δύο λαῶν, τῶν Ἑβραίων καί τῶν Ἐθνικῶν, πού συνενώθηκαν καί δημιούργησαν τή *«γωνία»*, δηλαδή τήν Ἐκκλησία. Ὁ προπάτορας τοῦ Χριστοῦ, ὁ προφήτης Δαβίδ, εἶχε μέν γράψει *«ἀπεδοκίμασαν»*, ἀλλά ἦταν γνωστό, κατά τόν Θεοτόκη, ὅτι οἱ δράστες στήν περίπτωση αὐτή, οἱ Γραμματεῖς καί οἱ Φαρισαῖοι, δέν εἶχαν ἀκόμη πραγματοποιήσει τήν ἐποχή ἐκείνη τήν πράξη τους αὐτή. Ἔτσι, ἀντί τοῦ ἀορίστου *«ἀπεδοκίμασαν»*, θά ἔπρεπε ὀρθότερα νά κατανοηθεῖ τό σχετικό ρῆμα σέ μέλλοντα χρόνο, δηλαδή, *«ἀποδοκιμάσουσιν»*. Τό ἴδιο ἴσχυε καί γιά τή φράση *«ἐγενήθη εἰς κεφαλὴν γωνίας»*. Ἀφοῦ ὁ Χριστός δέν εἶχε ἀκόμη σαρκωθεῖ, θά ἔπρεπε νά ἀντικατασταθεῖ τό *«ἐγενήθη»* μέ τό *«γενήσεται»*. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἐπίσης τήν περίπτωση ἑνός ἄλλου σχετικοῦ προφητικοῦ χωρίου: *«Ἴδού ὁ βασιλεὺς σου ἔρχεται σοι δίκαιος καί σώζων, αὐτός πραῦς, καί ἐπιβεβηκῶς ἐπὶ ὑποζύγιον καί πῶλον νέον»* (Ζαχ. 9:9. Πρβλ. Ἰωάν. 12:15). Φυσικά, αὐτό δέν συνέβαινε τήν ἐποχή πού ὁ Ζαχαρίας προφήτευε, ἀλλά ἐπρόκειτο γιά κάτι πού θά γινόταν στό μέλλον. Τό γενικό συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν λοιπόν τό ἀκόλουθο: *«Καί ἐν ἄλλοις δέ μυρίοις τῶν θείων Γραφῶν τόποις τοὺς αὐτοὺς εὐρίσκομεν ἀντιχρονισμούς διὰ παρεληλυθότων, ὅπως ἄν ἡ ἄδηλος καί ἀβεβαία τοῦ μέλλοντος σημασία ἐκ μέσου ἀρθεῖσα, ἢ ἐπίδηλος καί*

βεβαία, ἢ διὰ τοῦ παρωχημένου καί ἐνεστῶτος ἐμφαινομένη ἀντισταχθείη»⁸⁰.

Μέ βάση τὰ παραπάνω, δέν χρειαζόταν κατά τόν Θεοτόκη πολλή σκέψη γιά νά ἀντιληφθεῖ κανεῖς ὅτι χρησιμοποιήθηκε τὸ ρῆμα «ἐξῆλθεν» ἀντί τοῦ «ἐξελεύσεται», ἀφοῦ τήν ἐποχή τοῦ Δαβίδ ὄχι μόνο δέν εἶχε κηρυχθεῖ τὸ εὐαγγελικό μήνυμα σ' ὅλοκληρο τόν κόσμο, ἀλλά οὔτε κἄν εἶχε ἐμφανιστεῖ στή γῆ. Ὅταν δέ χρησιμοποιοῦσε ὁ Παῦλος τή μετοχή «καρποφορούμενον» ἀντί τοῦ «καρποφορηθησόμενον», ἦταν ἐπίσης γνωστό ὅτι τὸ εὐαγγελικό μήνυμα δέν εἶχε διαδοθεῖ ἀκόμη σ' ὅλα τὰ μέρη τῆς γῆς. Οἱ θεοκήρυκες Ἀπόστολοι τὸ εἶχαν μὲν διαδόσει «εἰς τὰ τρία τοῦ κόσμου μέρη» (στήν Εὐρώπη, Ἀσία καί Ἀφρική), ἀλλ' ἐν τούτοις ὑπῆρχαν ἀκόμη ἄγνωστες περιοχές καί λαοί καί στίς τρεῖς αὐτές ἡπείρους. Θά ἀρκοῦσε νά λάβει κανεῖς ὑπόψη του τὰ μέρη τῆς γῆς πού ἐξερευνήθηκαν μετὰ τὸ 15ο αἰώνα (π.χ. γύρω ἀπὸ τὴ διακεκαυμένη ζώνη στὰ ἐνδότερα τῆς Ἀφρικῆς ἀπὸ Γάλλους, Ὀλλανδούς καί Ἀγγλους καί στὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας στήν περιοχὴ τῆς Καμτσάτκας, στήν Ἰαπωνία καί στὰ νησιά τοῦ Εἰρηνικοῦ Ὀκεανοῦ). Στὰ μέρη αὐτὰ διαδόθηκε πολὺ ἀργότερα τὸ χριστιανικό μήνυμα, εἴτε ἀπὸ Ὀρθόδοξους ἱεραποστόλους, εἴτε ἀπὸ ἄλλους. Κατὰ τόν Θεοτόκη, «ἀποστολικός φθόγγος» σήμαινε ὁ,τιδήποτε εἶχε κηρυχθεῖ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ στόμα τῶν Ἀποστόλων, τὸ ὁποῖο μετεδίετο ἀργότερα ἀπὸ τοὺς ἐκάστοτε πιστεύσαντας στίς ἐπόμενες γενεές σέ μιὰ ἀδιάκοπη συνέχεια. Τὸ ὅτι δέ αὐτὸ ἐπρόκειτο νά γίνεи μέχρι τῆς συντελείας τῶν αἰώνων, φαινόταν ἀπὸ τὴν ἀκόλουθη ρήση τοῦ Ἰησοῦ: «Καὶ κηρυχθήσεται τοῦτο τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ, εἰς μαρτύριον πᾶσιν τοῖς ἔθνεσι, καὶ τότε ἤξει τὸ τέλος» (Ματθ. 24:14). Σημαντικὸ ἦταν κατὰ τόν Θεοτόκη ὅτι δέν φανερώθηκε στὸ παραπάνω χωρίο πότε καί ἀπὸ ποιούς θά γινόταν αὐτό. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ σήμαινε ἐπιπλέον ὅτι ὁ «πάντα εἰδώς» Ἰησοῦς ὄρισε ὡς «ἔσχατον πέρασ τοῦ χρόνου τοῦ κηρύγματος [...] τὴν συντέλειαν». Συμπερασματικά, κατὰ τόν Θεοτόκη, τὰ προαναφερθέντα ἀρκοῦσαν νά λύσουν τὴν πρώτη ἀπορία τοῦ Νεόφυτου. Ἄλλωστε, καί τὴ στιγμή ἐκείνη πού ἔγραφε ὁ Θεοτόκης τὴν ἐπιστολή του, τὸ Εὐαγγέλιο κηρυσσόταν καί καρποφοροῦσε ἀκόμη σέ διάφορα μέρη τοῦ κόσμου⁸¹.

Οἱ ἀναφορές αὐτές δείχνουν τὴν ἰκανότητα τοῦ Θεοτόκη στήν ἐρμηνεία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί στήν προσαρμογὴ τῶν πληροφοριῶν της στὰ ἐκάστοτε ἱστορικά δεδομένα. Ὑπῆρχε βέβαια μιὰ μακρόχρονη παράδοση τέτοιων ἐρμηνευτικῶν προσπαθειῶν, κυρίως ἀναφορικά μέ θεολογικά

80. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 45-46.

81. Ὁ.π., σ. 46-47.

θέματα κατά τή διάρκεια διαφόρων σχετικῶν ἐρίδων, στίς ὁποῖες εἶχε καταβληθεῖ ἔντονη προσπάθεια νά στηριχθεῖ ἡ δογματική διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας σέ βιβλικά χωρία καί νά ὑπερβληθοῦν φαινομενικές ἀντιφάσεις καί δυσκολίες. Ὁ Θεοτόκης πάντως παίρνοντας ἀφορμή ἀπό τά παραπάνω προχώρησε στήν ἔρευνα μιᾶς ἄλλης θεολογικῆς ἀπορίας σχετικά μέ τούς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς. Τήν ἀπορία αὐτή δέν εἶχε μέν θέσει ἀνοιχτά ὁ Νεόφυτος, ἀλλά εἶναι πολύ πιθανό ὅτι καί αὐτή θά τόν εἶχε ἀπασχολήσει σέ κάποιο βαθμό.

Ἡ νέα ἀπορία ἦταν σαφῶς πιό δύσκολη ἀπό τήν προηγούμενη. Ἐπιχειρώντας μία μεταφορά μέ βάση ἕνα χωρίο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, ὁ Θεοτόκης τήν παρομοίωσε μέ *«ὄστοῦν τῶν ἀβρώτων [...], ἐπί τά ἀνεξερεῦνητα τοῦ Κυρίου ἀναγομένη κρίματα καί τās ὁδοῦς αὐτοῦ τās ἀνεξιχνιάστους»*. Παρά τίς δυσχέρειες αὐτές, ὁ Θεοτόκης ἐπεχείρησε *«Θεοῦ συνάρσει»* νά ἀπαντήσει κατά τό δυνατόν καί στήν ἀπορία αὐτή, ἡ ὁποία ἦταν ἡ ἀκόλουθη. Γιατί εἶχε ἐπιτρέψει ἡ πρόνοια τοῦ Θεοῦ νά μεταδοθεῖ τό χριστιανικό μήνυμα στούς κατοίκους τοῦ Νέου Κόσμου τόσο καθυστερημένα, δηλαδή, ἀφοῦ εἶχαν περάσει τόσο αἰῶνες μετά τήν ἔνσαρκο Οἰκονομία; Ἐπειτα, πῶς εἶχε ἀνεχθεῖ ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ νά χάνονται ὅλους αὐτούς τούς αἰῶνες τόσα πλήθη ψυχῶν ἀνθρώπων, χωρίς νά ἔχουν πιστεῦσει ἢ νά ἔχουν βαπτιστεῖ; Ἀκόμη, πῶς θά ἦταν δυνατόν ὁ δίκαιος Θεός νά καταδικάσει τούς ἀνθρώπους αὐτούς, οἱ ὁποῖοι δέν εἶχαν ἀκούσει ποτέ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα; Ὁ Θεοτόκης ἔθιξε μέ τίς ἐρωτήσεις αὐτές βασικά προβλήματα πού εἶχαν παρουσιαστεῖ ἐξ αἰτίας τῆς ἀνακάλυψης τοῦ Νέου Κόσμου καί τῆς σχέσης του μέ τή χριστιανική σωτηριολογία, τά ὁποῖα εἶχαν ἀπασχολήσει ἤδη ἄρκετά τή Δυτική Εὐρώπη. Ἀποτέλεσμα τῶν προβλημάτων αὐτῶν ἦταν ἡ κριτική στίς χριστιανικές ἀντιλήψεις (π.χ. γιά τήν πρόνοια τοῦ Θεοῦ) ἢ καί πολλές φορές ἡ ἄρνησή τους λόγω τῶν παρουσιαζομένων ἀδιεξόδων, πρᾶγμα πού γνώριζε καλά ὁ Θεοτόκης. *«Ἐκ τούτου τῆς Προνοίας καταγελῶσι, καί τήν θείαν εὐσπλαχνίαν τε καί δικαιοσύνην, καί αὐτό τό χριστιανικόν δόγμα ἀποτόμως ἐγκαλοῦσιν οἱ ἄπιστοι»*⁸².

Ὁ Θεοτόκης στήριξε τήν ἀπάντησή του κυρίως στό λόγο τοῦ Χριστοῦ γιά τήν πόλη ἐκεῖνη, ἡ ὁποία δέν εἶχε δεχθεῖ τό κήρυγμά του: *«Λέγω δέ ὑμῖν, ὅτι Σοδόμοις ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκεῖνῃ ἀνεκτότερον ἔσται, ἢ τῇ πόλει ἐκεῖνῃ»* (Λουκ. 10:12. Πρβλ. Ματθ. 10:15). Ἐπίσης, χρησιμοποίησε ὡς ἐπιχείρημα καί μία ἀκόμη ρήση τοῦ Χριστοῦ: *«Ὁ δέ μή γνούς, ποιήσας δέ ἄξια πληγῶν, ὀλίγας δαρήσεται»* (Λουκ. 12:48). Τά στοιχεῖα αὐτά

82. Ὁ.π., σ. 47.

έπαρκοῦσαν κατά τή γνώμη του γιά νά δοθεῖ μιὰ ἱκανοποιητική ἀπάντηση. Ἔτσι, ἐκεῖνοι πού δέν θά εἶχαν ἀκούσει τό εὐαγγελικό μήνυμα καί εἶχαν ἁμαρτήσῃ παραβαίνοντας τίς ἐντολές τοῦ Θεοῦ, ἐπρόκειτο νά δεχθοῦν τίς συνέπειες τῆς κατάστασής τους μέ λιγότερο αὐστηρό τρόπο ἀπ' ὅτι ἐκεῖνοι πού εἶχαν μέν ἀκούσει, ἀλλά δέν εἶχαν ἀποδεχθεῖ «*τῆς πίστεως τήν διδασκαλίαν*». Τό βέβαιο ἦταν ἐπίσης ὅτι ὁ Θεός προνοοῦσε πάντα γιά τή σωτήρια ὄλων τῶν ἀνθρώπων χωρίς διακρίσεις, φυσικά δέ καί γι' αὐτήν τῶν κατοίκων τῆς Ἰαμερικῆς. Ἐπειδή ὅμως ὁ Θεός εἶχε διαπιστώσει τήν εἰδική περίπτωση ὀρισμένων ἀνθρώπων, δηλαδή, ὅτι οἱ ψυχές τους «*διά τήν προαιρετικήν αὐτῶν μοχθηρίαν*» ἦταν παλαιότερα ἀνεπίδεκτες «*τοῦ τῆς ἀληθείας λόγου*», γι' αὐτήν ἀκριβῶς τήν αἰτία ἀνέβαλε καί ἀναβάλλει ἀκόμη πολλές φορές τή μετάδοση τοῦ χριστιανικοῦ μηνύματος σέ κάποιες κατηγορίες ἀνθρώπων. Αὐτή ἡ τακτική καθοριζόταν, κατά τόν Θεοτόκη, ἀπό τήν ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ. Δεδομένου δέ ὅτι τέτοιοι λαοί «*πονηρία προαιρέσεως*» δέν μπορούσαν παλαιότερα νά φανοῦν ἀντάξιοι τοῦ εὐαγγελικοῦ κηρύγματος καί νά τό ἐφαρμόσουν στήν πράξη, οἱ ἐπιπτώσεις τῆς ἀδυναμίας τους αὐτῆς θά ἦταν πολύ ἀρνητικότερες. Γιά τό λόγο ἀκριβῶς αὐτό, ὁ Θεός ἀνέβαλε τό φωτισμό τους, ὥστε νά παραμείνουν στήν ἄγνοια καί νά κριθοῦν ἀνεκτικότερα καί εὐνοϊκότερα (*ὀλίγας δαρῶσι*) τήν ἡμέρα τῆς Κρίσεως. Ἄλλωστε, ὅπως εἶχε τονίσει καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, «*παντί γάρ τῷ ἔχοντι, [...] ἀγαθήν δηλονότι διάθεσιν, δοθήσεται, καί περισσευθήσεται, ἥ τε πίστις καί ἡ τῶν καλῶν ἔργων ἐπεξεργασία· ἀπό δέ τοῦ μή ἔχοντος, καί ὃ ἔχει ἀρθήσεται*». (Πρβλ. Ματθ. 25:29). Ὁ Θεός λοιπόν περιμένει «*ένός ἐκάστου γένους τό τοῦ χρόνου πλήρωμα*», μέχρις ὅτου φανοῦν «*οἱ βελτίονες αὐτῶν*», οἱ ὅποιοι θά μπορέσουν νά δεχθοῦν μέ τόν ἰδανικότερο τρόπο τήν οὐράνιά του διδασκαλία, νά φωτιστοῦν ἀπό τό φῶς της καί νά δώσουν τά καλύτερα ἀποτελέσματα⁸³.

Ἐπομένως, κατά τόν Θεοτόκη, «*ἡ τοῦ θείου κηρύγματος ἀναβολή τε καί προθεσμία, εὐσεβῶς τε καί ὀρθῶς νοουμένη, προνοητήν καί εὐσπλαχνον, ἅμα δέ καί δίκαιον ἡμῖν ἀριδηλότατα τόν Θεόν ἐμφαίνει*»⁸⁴. Ἀπό τήν

83. Ὁ.π., σ. 47-48.

84. Ὁ.π., σ. 48. Τήν ἴδια ἐπιχειρηματολογία καί μάλιστα μερικές φορές μέ τήν ἴδια ὀρολογία ἀνέπτυξε ὁ Θεοτόκης καί στίς σημειώσεις πού προσέθεσε στή μετάφραση ἑνός ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ GUILLAUME - JOSEPH CLÉMENCE, Ἄποδείξεις τοῦ κύρους τῶν τῆς Νέας, καί Παλαιᾶς Διαθήκης βιβλίων, καί τῆς ἐν αὐτοῖς ἀληθείας ὑπεράσπισις. Ἡ ἀνασκευή τῆς τοῦ Βολτέρου Βίβλου, τῆς καλουμένης τελευταῖον διερμηνευθείσης Διαθήκης. Ἐκ τῆς Γάλλων φωνῆς μεταφρασθεῖσα, ἤηρ προσετέθησαν καί τινες σημειώσεις, Βιέννη 1794, σ. 630-633. Τό γαλλικό πρωτότυπο εἶχε δημοσιευτεῖ

άλλη πλευρά, δέν θά ἔπρεπε νά ἀπορεῖ κανεῖς γιά τό δῆθεν τεράστιο διάστημα τῶν 1500 περίπου ἐτῶν πού ἔζησαν καί πέθαναν τόσοι κάτοικοι τῆς Ἑνωμένης Ἀμερικῆς στήν ἄγνοια, χωρίς νά ἔχουν ποτέ ἀκούσει τό εὐαγγελικό κήρυγμα. Τό διάστημα αὐτό ἦταν σύμφωνα μέ τά κριτήρια τοῦ Θεοῦ ἀμελητέο, ἀφοῦ κατά τόν Ψαλμωδό, γιά τό Θεό «*χίλια ἔτη, ὡς ἡμέρα ἡ ἐχθές, ἥτις διήλθεν*». [Πρβλ. Ψαλμ. 89(90):4]. Ἔτσι, τά ἑπτὰ καί κάτι χιλιάδες χρόνια πού εἶχαν περάσει ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου μέχρι τό 18ο αἰώνα⁸⁵, ἦταν γιά τό Θεό οὐσιαστικά ἑπτὰ ἡμέρες καί κάποιες ὥρες! Τέλος, ὁ Θεοτόκος ὑπέθεσε ὅτι ἡ συντέλεια τοῦ κόσμου βρισκόταν μάλλον κάπου μακριά στό ἀπώτερο μέλλον, δεδομένου ὅτι ὑπῆρχαν προφανῶς στά σχέδια τοῦ Θεοῦ ἀκόμη πολλές χιλιάδες ἀνθρώπων «*ἀφωτίστων διαμεινάντων*», οἱ ὁποῖοι ἐπρόκειτο νά δεχθοῦν ἐν τῷ μεταξύ τό σωτήριο χριστιανικό μήνυμα⁸⁶.

VII

Μετά τίς ἀπαντήσεις στίς θεολογικές αὐτές ἀπορίες, ὁ Θεοτόκος προχώρησε στήν ἐξέταση δύο ἄλλων προβλημάτων, τῶν ὁποίων ἡ λύση χρειαζόταν ἐπιπλέον ἐπιστημονικές καί ἱστορικές γνώσεις. Συγκεκριμένα, ἐπρόκειτο γιά τά θέματα τοῦ *πῶς* καί *πότε* εἶχε κατοικηθεῖ ἡ Ἑνωμένη Ἀμερική γιά πρώτη φορά⁸⁷. Τά θέματα αὐτά βέβαια σχετίζονταν ἄμεσα μέ γενικότερα θρησκευτικά προβλήματα, π.χ. μέ τό ἄν εἶχε γίνει ὁ παγκόσμιος κατακλισμός καί ἄν εἶχε ἐπηρεάσει καί τούς ἀνθρώπους στό Νέο Κόσμο. Ἄν φυσικά μποροῦσε νά ἀποδειχθεῖ ὅτι ἡ κατοίκηση τῆς Ἑνωμένης συνέβη

τό 1782 καί ξανά τό 1826. Ὁ Clémence (1717-1792) εἶχε δημοσιεύσει καί ἓνα ἄλλο ἀντιβολταιρικό ἔργο τό 1767. Γιά τόν Clémence, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ Μ. PREVOST στό *Dictionnaire de Biographie Française* 8 (Paris 1959) 1418-1419.

85. Πρόκειται γιά μιὰ γενικά παραδεκτὴ χρονολόγηση μέ βάση τίς βιβλικές πληροφορίες στόν Ὁρθόδοξο χῶρο. Ὁ Κοσμῆς ὁ Αἰτωλός σημείωσε χαρακτηριστικά σέ μιὰ διδασχὴ του [παρά Ι. Β. ΜΕΝΟΥΝΟΥ, Κοσμῆ τοῦ Αἰτωλοῦ Διδαχῆς (καί Βιογραφία), Ἀθήνα 1979², σ. 128]: «*Καί ἀπό τόν καιρόν ὅπου ἔκαμεν ὁ πανάγαθος Θεός τόν κόσμον, εἶναι ἑπτὰ χιλιάδες καί διακόσιοι ὀγδοῆντα ὀκτώ χρόνοι*».

86. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48.

87. Γιά τίς διάφορες θεωρίες σχετικά μέ τά προβλήματα αὐτά στή Δυτικὴ Εὐρώπη μέχρι τὴν ἐξερεύνηση τῆς Καμπούτκας, γιά τὴν ὁποία θά γίνει λόγος στή συνέχεια, βλ. L. E. HUDDLESTON, *Origins of the American Indians. European Concepts, 1492-1729* (Latin American Monographs 11), Austin/London 1967. Βλ. ἐπίσης R. WAUCHOPE, *Lost Tribes and Sunken Continents. Myth and Method in the Study of American Indians*, Chicago 1962. S. WILLIAMS, *Fantastic Archaeology. The Wild Side of North American Prehistory*, Philadelphia 1991.

για πρώτη φορά μετά την υποτιθέμενη ήμερομηνία του κατακλυσμού, τότε δέν θά ὑπῆρχε κανείς λόγος νά ἀμφισβητηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ καί φυσικά ἡ ἀξιοπιστία τῆς Βίβλου. Αὐτό ἦταν ἄλλωστε καί ἓνα σημαντικό σημεῖο, στό ὁποῖο θά ἐστιαζόταν ἡ προσοχή τοῦ Θεοτόκη. Ἡ συζήτηση τῶν προβλημάτων αὐτῶν θά παρουσιάσει πάλι ἀνάγλυφα τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη, μάλιστα δέ ἀναφορικά μέ τίς τελευταῖες ἐπιστημονικές ἐξελίξεις καθῶς καί τήν ἱκανότητά του νά τίς συνδυάζει μέ τίς θρησκευτικές του ἀντιλήψεις.

Σχετικά μέ τό πρῶτο ἐρώτημα τοῦ πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ὁ νεοφανής⁸⁸ κόσμος, δηλαδή, ἡ Ἄμερική, ὁ Θεοτόκης τόνισε ὅτι πολλοί εἶχαν διατυπώσει διάφορες ἀπόψεις πρῖν τό ἔτος ,αψμα' (= 1741). Τό γιατί ὁ Θεοτόκης μνημόνευσε τό ἔτος αὐτό, θά φανεῖ στή συνέχεια. Μερικοί ὑποστήριξαν, λόγου χάριν, ὅτι ἡ κιβωτός τοῦ Νῶε κατά τήν περιπλάνησή της προσάραξε καί σέ κάποιο ψηλό βουνό «*ἐν Βέρζ τῆς Ἄμερικῆς*», προτοῦ νά ὑποχωρήσουν ὅλα τά νερά τοῦ κατακλυσμοῦ. Οἱ γιοῖ τοῦ Νῶε βγῆκαν τότε ἀπό τήν κιβωτό καί ἄφησαν μερικά ἀπό τά παιδιά τους στό μέρος αὐτό, τά ὁποῖα στή συνέχεια πολλαπλασιάστηκαν καί ἔτσι γέμισε ἀργότερα ἡ Ἄμερική ἀπό κατοίκους. Σύμφωνα δέ μέ μιᾶ ἄλλη θεωρία, ὁ «*Γουίγιος τοῦς Βόνσους ἔφη τοῦς ἐν Σαμαρκάνδη, σκάφους τῶν ἀπό τῆς Κίνας κατ' ἔτος διά τῆς Καμτσάκας εἰς τό Μέξικον ἀφικνουμένων ἐπιβάντας, κάκει παραγενομένους αὐτό ἐνοικίσαι, ἐξ αὐτῶν δέ τήν Ἄμερικὴν ἄπασαν ἀνθρώπων πληρωθῆναι*». Κατά τόν Θεοτόκη ὁμως, οἱ θεωρίες αὐτές δέν εἶχαν καμιά βάση. Ἡ μέν πρώτη γιά τήν κιβωτό τοῦ Νῶε διεψεύδετο ἀπό τήν ἀπόλυτη σιωπή τῆς Ἁγίας Γραφῆς σχετικά μέ κάποιο τέτοιο συμβάν, ἡ δέ δεύτερη γιά τοῦς Βόνσους ἀπό τήν ἔλλειψη σχετικῶν στοιχείων στίς κινέζικες παραδόσεις⁸⁹.

Παρενθετικά πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἡ ἀναφορά τοῦ Θεοτόκη στόν Γάλλο ἀνατολιστή Joseph de Guignes (1721-1800) ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμη δείγμα τῆς καλῆς του ἐνημέρωσης. Ἐπρόκειτο γιά τόν γραμματέα

88. Ὁ Θεοτόκης σωστά σημείωσε ὅτι ἡ Ἄμερική δέν ἦταν τό μοναδικό τμήμα τῆς γήινης σφαίρας πού εἶχε ἀνακαλυφθεῖ πρόσφατα. Ἐν τῷ μεταξύ εἶχαν ὑπάρξει «*καί ἄλλα νεοφανέστερα γῆς μέρη*», δηλαδή, τμήματα τοῦ νοτίου ἡμισφαιρίου στόν Εἰρηνικό Ὦκεανό, τά ὁποῖα εἶχαν ἀνακαλυφθεῖ μετά τό 1492. Γιά τίς ἀνακαλύψεις αὐτές καί τή σημασία τους τό 18ο αἰῶνα, βλ. Α. FROST, *The Pacific Ocean: the eighteenth-century's "new world"*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. II (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 152), Oxford 1976, σ. 779-822.

89. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 48-49. Ὁ ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, ὁ.π., σ. 48 ὑπ. 3, δέν μπόρεσε νά ταυτίσει τόν Γουίγιο: «*Κατωτέρω γράφεται ὁ Γουίγιος, περί οὗ ὁμως οὐκ ἠδυνήθην ἐμαυτὸν πληροφορησαί τίς ποτε ὦν τυγχάνει ὁ ἀνήρ*».

καί μεταφραστή ἀνατολικῶν γλωσσῶν ἀπό τό 1745 στη Βασιλική Βιβλιοθήκη, ὁ ὁποῖος τό 1752 ἐκλέχθηκε μέλος τῆς Royal Society of London καί τό 1753 τῆς Académie des Inscriptions. Τό 1757 ἔγινε καθηγητής τῶν Συριακῶν στό Collège de France καί τό 1769 ἐπιμελητής ἀρχαιοτήτων στό Λοῦβρο⁹⁰. Ἀπό τά 28 Mémoires πού εἶχε παρουσιάσει στήν Académie des Inscriptions, τό πῶ σημαντικό ἦταν τό ἀκόλουθο: *Mémoire dans lequel on prouve que les Chinois sont une colonie égyptienne* (Paris 1759 ou 1760 καί ὡς *Mémoire de l' Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Tome XXIX, 1764). Ἐκεῖ ὁ de Guignes προσπάθησε νά δείξει ὅτι ὑπῆρχε κάποια συγγένεια μεταξύ τῶν αἰγυπτιακῶν ἱερογλυφικῶν καί τῶν κινέζικων ἰδεογραμμάτων. Τό κείμενο ὅμως πού μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως ἐδῶ, προέρχεται ἀπό κάποιο ἄλλο Mémoire (Tome XXVIII, 1761), στό ὁποῖο γίνεται λόγος γιά τή ναυσιπλοΐα τῶν Κινέζων μέχρι τίς ἀκτές τῆς Ἀμερικῆς⁹¹. Ἐκεῖ ὁ de Guignes ἀνέφερε ἕνα κείμενο σύμφωνα μέ τό ὁποῖο 5 «Bonzes» (Βόνσοι), δηλαδή, Βουδιστές ἱερεῖς, ἀπό τή Σαμαρκάνδη κατά τή διάρκεια τῆς δυναστείας τῶν Sum μετέβησαν στήν Ἀμερική τό ἔτος 458 μ.Χ. καί κήρυξαν τή διδασκαλία τους ἐκεῖ⁹². Κατά τόν de Guignes, ἡ χρονολογία αὐτή προηγεῖτο κατά πολύ ἐκείνης τῆς ἴδρυσης τοῦ Μεξικοῦ, ἡ ὁποία ὑπολογιζόταν γύρω στό 820 μ.Χ.⁹³.

Ἡ Θεοτόκης διευκρίνησε στή συνέχεια, γιατί μετά τό ἔτος 1741 δέν ἀμφέβαλε κανεῖς πλέον γιά τό πῶς εἶχε κατοικηθεῖ ἡ Ἀμερική. Τό ἔτος αὐτό εἶχαν σταλεῖ ἀπό τή ρωσική κυβέρνηση δύο ἐπιστήμονες, οἱ «Κρακενικόβ καί Στέλλερ», γιά νά ἐξερευνήσουν ἐπιστημονικά (φιλοσοφικῆς περιηγήσεως χάριν) τίς ἀνατολικές ἀκτές τῆς Σιβηρίας. Ἀφοῦ ἐπισκέ-

90. Γιά τόν de Guignes, βλ. τό σχετικό ἄρθρο τοῦ E. HUBERT στό *Dictionnaire de Biographie Française* 17 (Paris 1989) 91-92. Βλ. ἐπίσης τά σχετικά ἄρθρα στά ἀκόλουθα λεξικά: *Biographie universelle, ancienne et moderne* 19 (Paris 1817) 99-104 (ἄρθρο τοῦ JOURDAIN). J. - M. QUÉRARD, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique* 3 (Paris 1829) 525-527, ὅπου καί ἀναλυτικός κατάλογος τῶν ἔργων του. *Nouvelle Biographie Générale* 22 (Paris 1858) 567-569 (ἄρθρο τοῦ L. DE ROSNY).

91. Ἐδῶ χρησιμοποιοῦμε τήν ἀκόλουθη ἔκδοση: JOSEPH DE GUIGNES, Recherches sur les navigations des Chinois du côté de l' Amérique, et sur quelques Peuples situés à l' extrémité orientale de l' Asie, *Mémoires de Littérature, tirés des registres de l' Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres* 49 (Paris 1772) 27-64.

92. Ὁ.π., σ. 44.

93. Ὁ.π., σ. 52. Κριτική στή θεωρία τοῦ de Guignes ἄσκησε ὁ SAMUEL ENGEL (1702-1784), ὁ ὁποῖος μαζί μέ τόν CORNELIUS DE PAUW (1739-1799) ἔγραψε ἕνα συμπληρωματικό ἄρθρο γιά τήν Ἀμερική στό *Supplément* τῆς *Encyclopedie* 1 (Amsterdam 1776, nouvelle impression en fascimilé de la première édition de 1751-1780, v. 18, Stuttgart/Bad Cannstatt 1967) 343-362, στή σ. 361.

φθηκαν και εξερεύνησαν τή χερσόνησο τής Καμτσάτκας, διαπίστωσαν ότι τό διάστημα πού τήν χώριζε από τίς άκτές τής 'Αμερικῆς ἦταν πράγματι πολύ μικρό καθώς και ὅτι ὑπῆρχαν μεταξύ τους πολλά νησιά. Εὐλογα λοιπόν ὁ Στέλλερ ὑπέθεσε ὅτι σέ παλαιότερες ἐποχές τό θαλάσσιο διάστημα μεταξύ Καμτσάτκας και 'Αμερικῆς ἦταν ἐνωμένο και ὅτι ὁ διαχωρισμός τους ἔγινε ἐξ αἰτίας κάποιου βιαιότατου σεισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν ἡ ἐξαφάνιση τοῦ ἐνδιάμεσου αὐτοῦ διαστήματος, τά ὑπολείμματα τοῦ ὁποίου διασώζονταν στά νησιά πού ὑπῆρχαν μεταξύ τής Καμτσάτκας και τής 'Αλάσκας. 'Ο Θεοτόκης θεώρησε πολύ πιθανή τή θεωρία αὐτή, δεδομένου ὅτι τέτοιες μεγάλες γεωλογικές ἀλλαγές εἶχαν γίνει ὄχι μόνο στήν προϊστορία, ἀλλά και στά νεώτερα χρόνια σύμφωνα μέ τίς μαρτυρίες διαφόρων γεωγράφων (π.χ. τοῦ Στράβωνα, Γεωγραφικά, Βιβλίο Β')⁹⁴. 'Αλλά ἀκόμη και ἂν δέν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, ἡ μετάβαση ἀπό τήν Καμτσάτκα στήν 'Αμερικῆ ἦταν κατά τόν Θεοτόκη γενικά πολύ εὐκόλη. Για τό λόγο αὐτό, οἱ περισσότεροι ἐπιστήμονες, «οἱ τά τοιαῦτα ἀκριβολογοῦντες, τούς Καμτσατκίους πρώτους τής 'Αμερικῆς πολιούχους γενέσθαι πεπληροφόρηται»⁹⁵.

Κατά τόν Θεοτόκη, ὑπῆρχαν ἐξάλλου ἀρκετά στοιχεῖα πού ἐνίσχυαν τή θεωρία αὐτή. 'Αρχικά, ἡ σημαντική ὁμοιότητα «τῶν Καμτσατκίων τοῖς ἀπέναντι αὐτῶν 'Αμερικίταις» στά χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου (κατά τε τούς προσωπικούς χαρακτήρας), στίς τροφές, στά ὄπλα, στήν ἐνδυμασία και σέ πολλά ἄλλα πράγματα. Τό γεγονός δέ ὅτι οἱ ὑπόλοιποι κάτοικοι τής 'Αμερικῆς διέφεραν ὄχι μόνο μεταξύ τους ἀλλά και μέ τούς κατοίκους τής Καμτσάτκας, δέν ἦταν κατά τόν Θεοτόκη καθόλου παράδοξο. "Ἄλλωστε, εἶναι γνωστό ὅτι ὁ ἀέρας, τό νερό, οἱ κλιματολογικές συνθήκες γενικά, οἱ τροφές, τά μέσα διαβίωσης, ἡ ἀνατροφή και γενικά ὅ,τιδήποτε ἀφορᾷ τόν ἀνθρώπινο βίο, ἐπηρεάζουν ὄχι μόνο τήν ἐξωτερική ἐμφάνιση τῶν ἀνθρώπων, ἀλλά συμβάλλουν και στή διαμόρφωση τῶν ἐσωτερικῶν τους διαθέσεων. Οἱ κάτοικοι τής Καμτσάτκας λοιπόν εἶχαν ταξιδέψει κατά πᾶσα πιθανότητα πολλές φορές στήν 'Αμερικῆ μέ τή συνοδεία

94. 'Ο Θεοτόκης ἀναφέρεται ἐδῶ προφανῶς στό ἀκόλουθο χωρίο τοῦ ΣΤΡΑΒΩΝΑ (Γεωγραφικά, II, 3, 6), ὁ ὁποῖος μέ τή σειρά του ἀνέφερε τίς ἀπόψεις τοῦ Ποσειδώνιου: «Τό δέ ἐξαίρεσθαι τήν γῆν ποτε και ἰζήματα λαμβάνειν και μεταβολάς τάς ἐκ τῶν σεισμῶν και τῶν ἄλλων τῶν παραπλησίων, ὅσα διηριθμησάμεθα και ἡμεῖς, ὀρθῶς κείται παρ' αὐτῷ. Πρός ὃ και τό τοῦ Πλάτωνος εὐ παρατίθησιν, ὅτι ἐνδέχεται και μή πλάσμα εἶναι τό περί τῆς νήσου τής 'Ατλαντίδος, περί ἧς ἐκεῖνος ἴστορησαι Σόλωνά φησι πεπυσμένον παρά τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, ὡς ὑπάρχουσα ποτε ἀφανισθεῖη, τό μέγεθος οὐκ ἐλάττων ἡπίρου».

95. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 49.

γυναικῶν καί ζώων. Ὅσον ἀφορᾷ δέ τά κίνητρα τῆς μετοικεσίας αὐτῆς, δέν θά ἔπρεπε κανείς κατά τόν Θεοτόκη νά ἐκπλήσσειται ιδιαίτερα, δεδομένου ὅτι ἡ Ἀμερική βρισκόταν πολύ κοντά στό σημεῖο ἐκκίνησης τῶν κατοίκων τῆς Καμτσάτκας. Ὑπῆρχαν πολλά πιθανά κίνητρα μιᾶς τέτοιας προσπάθειας. Ἴσως τό πρῶτο πλοῖο πού ἔφθασε ἐκεῖ, νά εἶχε παρασυρθεῖ ἀπό τούς ἀνέμους κατά λάθος καί νά ἀνοιξε ἔτσι τό δρόμο γιά τή μετέπειτα μαζική μετανάστευση. Ἐπειτα, ἐνδέχεται νά εἶχαν μεταβεῖ ἐκεῖ οἱ πρῶτοι ἄποικοι μέ σκοπό τήν ἀλιεῖα, γιά νά προσποριστοῦν τά ἀναγκαῖα πρός τό ζῆν, γιά νά κατακτήσουν περισσότερα ἐδάφη, ὅπως ὁ Κολόμβος ἀργότερα, ἢ τέλος ἀπλᾶ γιά νά κυνηγήσουν, κάτι πού ἦταν ἐντελῶς φυσιολογικό καί συνηθισμένο γιά τούς ἀνθρώπους αὐτούς. Τέλος, κατά τόν Θεοτόκη, ἡ μετανάστευση αὐτή πιθανότατα εἶχε ὡς κίνητρο καί τήν ἀπλή περιέργεια, ἡ ὁποία ἄλλωστε εἶναι ἔμφυτη στήν ἀνθρώπινη φύση⁹⁶.

VIII

Οἱ ἀναφορές αὐτές τοῦ Θεοτόκη δείχνουν τήν ἐπαφή του μέ τίς νεώτερες ἐξελίξεις στό ὅλο θέμα, οἱ ὁποῖες εἶχαν οὐσιαστικά συμβεῖ πρὶν λίγα μόλις χρόνια. Οἱ δύο ἐπιστήμονες πού ἀνέφερε, εἶχαν παίξει οὐσιαστικό ρόλο - ὄχι ὡς ἡγετικά στελέχη ἀλλ' ὡς συμμετέχοντα μέλη - στήν ἀποστολή ἐξερεύνησης τῆς Σιβηρίας καί μάλιστα τῆς χερσονήσου τῆς Καμτσάτκας. Τά ὅσα σύντομα ἀνέφερε παραπάνω ὁ Θεοτόκης, χρειάζονται πάντως κάποιες περισσότερες ἐπεξηγήσεις. Ἡ ἐξερεύνηση τῶν περιοχῶν πέρα ἀπό τά Οὐράλια ὄρη ἀποτέλεσε ἓνα μακροπρόθεσμο σχέδιο τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας μετά τά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα⁹⁷. Ἐνα τέτοιο μεγαλόπνοο σχέδιο ὑποστήριξε ἀρχικά ὁ αὐτοκράτορας Πέτρος ὁ Μέγας (1682-1725), ὁ ὁποῖος, στά πλαίσια τοῦ ἐξευρωπαϊσμοῦ τοῦ κράτους του, εἶχε προσκαλέσει πολλούς ἀλλοδαπούς, ἐπιστήμονες καί μῆ, στή Ρωσία γιά νά μεταδώσουν τίς γνώσεις τους καί νά ὀργανώσουν τήν ἀνάπτυξή της. Συνδυάζοντας στενά τίς πολιτικές ἐπιδιώξεις του μαζί μέ ἐπιστημονικά ἐνδιαφέροντα, ὁ Μέγας Πέτρος προώθησε ἀποφασιστικά τήν κατάκτηση

96. Ὁ.π., σ. 49-50.

97. Στήν ἐξερεύνηση τῆς Σιβηρίας σημαντικό ρόλο εἶχε παίξει τό 17ο αἰώνα καί ὁ Ἑλληνορουμάνος λόγιος Νικόλαος Σπαθάριος «Μιλέσκου» (1636-1708). Βλ. σχετικά Φ. ΜΑΡΙΝΕΣΚΟΥ, Νικόλαος «Μιλέσκου». Ἐνας Ἑλληνορουμάνος λόγιος τοῦ 17ου αἰ. καί τό ταξίδι του στήν Κίνα, *Journal of Oriental and African Studies* 2 (1990) 76-91. Βλ. ἐπίσης G. MORAVCSIK, Ὀδοιπορικό τῆς Σιβηρίας σέ ἐλληνική γλῶσσα, in J. IRMSCHER / M. MINEEMI, Hrsg., Ὁ Ἑλληνισμός εἰς τό ἐξωτερικόν. *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit* (Berliner Byzantinistische Arbeiten 40), Berlin 1968, σ. 273-288.

τῆς Σιβηρίας, τὴν ἔξοδο τῆς χώρας τοῦ στὸν Εἰρηνικὸ Ὑκεανό⁹⁸ καθὼς καὶ τίς στενότερες ἐπαφές μὲ ἀσιατικὲς χῶρες (π.χ. τὴν Κίνα)⁹⁹. Πέρα ἀπὸ κάποιες ἀρχικὲς προσπάθειες¹⁰⁰, ὁ Μέγας Πέτρος, λίγο πρὶν τὸ θάνατό του, ἀποφάσισε καὶ ὑποστήριξε τὴν πρώτη ἐξερευνητικὴ ἀποστολὴ στὴν Καμτσάτκα (1725-1730), τῆς ὁποίας τὴν ἀρχηγία εἶχε ἀναλάβει ὁ Δανὸς ναυτικὸς Vitus Jonassen Bering (1681-1741). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ὑπῆρχε μεγάλη ἄγνοια τότε γιὰ τὴν ἀπομακρυσμένη αὐτὴ περιοχὴ, ἡ ὁποία συνέβαλε ἔτσι στὴν κυκλοφορία πολλῶν ἀβάσιμων ὑποθέσεων καὶ ἐσφαλμένων εἰδήσεων. Σκοπὸς λοιπὸν τῆς ἀποστολῆς *inter alia* ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τῶν ἀνατολικῶν ὁρίων τῆς Ρωσικῆς Αὐτοκρατορίας, ἡ ἐπισήμανση κάποιου πιθανοῦ περάσματος ἀπὸ τὸν Ἄρκτικὸ Ὑκεανὸ πρὸς τὴν Ἰαπωνία καὶ τὴν Κίνα καθὼς καὶ ὁ ἐντοπισμὸς κάποιου σημείου γῆς, ὅπου ἴσως νὰ ἐνωνόταν ἡ Ἀσία μὲ τὴν Ἀμερικὴ. Τὸ τελευταῖο ἐρώτημα εἶχε ἀπασχολήσει διάφορους ἐπιστήμονες προηγουμένως, ὅπως τὸν G. W. Leibniz, ὁ ὁποῖος τὸ εἶχε θέσει καὶ στὸν Μέγα Πέτρο, καθὼς καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν τοῦ Παρισιοῦ. Ὁ Bering διέσχισε τελικὰ τὸν ὀνομαζόμενον σήμερα Βερίγγειο πορθμὸ τὸ 1728 καὶ διαπίστωσε ὅτι ἡ Ἀσία δὲν ἐνωνόταν τελικὰ σὲ κάποιο σημεῖο μὲ τὴν Ἀμερικὴ¹⁰¹.

98. Βλ. K. E. VON BAER, *Peter's des Grossen Verdienste um die Erweiterung der geographischen Kenntnisse*, St. Petersburg 1872. J. SEMJONOW, *Die Eroberung Sibiriens. Ein Epos menschlicher Leidenschaften*, Berlin 1937. A. E. SOKOL, *Russian Expansion and Exploration in the Pacific*, *The American Slavic and East European Review* 11 (1952) 85-105. F. A. GOLDER, *Russian Expansion on the Pacific, 1641-1850*, Cleveland 1914, reprinted, Gloucester, MA 1960. G. A. LENSEN, ed., *Russia's Eastward Expansion*, Englewood Cliffs, N. J. 1964. S. M. SCHOTTENSTEIN, *The Russian Conquest of Kamtschatka, 1697-1731*, Ph. D. Dissertation, University of Wisconsin, Madison 1969. L. MAIER, *Wissenschaft und Staatsinteresse zur Zeit Peters des Grossen. Die Erschliessung Sibiriens und des Nordpazifik durch wissenschaftliche Expeditionen*, *Österreichische Osthefte* 20 (1978) 435-449. F. G. SAFRONOV, *Russkie na severo-vostoke Azii v XVII - seredine XIX v.*, Moskva 1978. G. BARRATT, *Russia in Pacific Waters: A Survey of the Origins of Russia's Naval Presence in the North and South Pacific*, Vancouver 1981.
99. Βλ. ἐνδεικτικὰ G. CAHEN, *History of the Relations of Russia and China under Peter the Great, 1689-1730*, Bangor, Maine 1967. M. MANCALL, *Russia and China. Their Diplomatic Relations to 1728* (Harvard East Asian Series 61), Cambridge, MA 1971. Πολλὰ σημαντικὰ στοιχεῖα περιέχονται ἐπίσης καὶ στὸ ἔργο *Russko-kitaiskie otnosheniia v XVIII veke. Materialy i Dokumenty*, t. I (1700-1725), Moskva 1978. Βλ. ἐπίσης γενικὰ A. LOBANOV-ROSTOVSKY, *Russia and Asia*, Ann Arbor 1951.
100. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ τῶν γεωδαιτῶν F. LUZHIN καὶ I. EVREINOV τὸ 1719 στὰ νησιά Κουρίλες, βλ. O. A. EVTEEV, *Pervye russkie geodezisty na Tikhom Okeane*, Moskva 1950.
101. Στὸ περιοδικὸ *Ἑρμῆς ὁ Λόγιος* 3/1 (1813) 65-69, στή σ. 66, ἀναφέρεται ὅτι ὁ «Κοσκὸ δ

Τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποστολῆς αὐτῆς ἐν τούτοις ἀμφισβητήθηκαν στό St. Petersburg ἀπό ἄλλους ἐπιστήμονες, γι' αὐτό καί ἀποφασίστηκε μιά δευτέρα, πιό ὀργανωμένη ἐξερεύνηση, τήν ὁποία ὑποστήριξε ἡ αὐτοκράτειρα Ἄννα καί τῆς ὁποίας δέν ἠγεῖτο πλέον μόνο ὁ Bering, ἀλλά σέ συνεργασία μέ τόν Ρῶσο A. Chirikov καί τόν Δανό M. Spangberg. Ἐπρόκειτο γιά μιά ἀπό τίς μεγαλύτερες ἐξερευνητικές προσπάθειες στήν ἱστορία, ἡ ὁποία διήρκεσε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1743 καί στήν ὁποία πῆραν μέρος συνολικά πάνω ἀπό 500 ἄτομα. Περιττό νά λεχθεῖ ὅτι τό ὄλο ἐγχεῖρημα πραγματοποιήθηκε κάτω ἀπό ἐξαιρετικά δυσμενεῖς συνθήκες (π.χ. κλιματολογικές). Βασικοί σκοποὶ τῆς ἀποστολῆς ἦταν ἡ μέτρηση, ἡ χαρτογράφηση καί ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα τῶν ἀνατολικῶν ἁκτῶν τῆς Σιβηρίας καί τοῦ χώρου μεταξύ τῆς Καμτσάτκας, τῆς Βορείου Ἀμερικῆς καί τῆς Ἰαπωνίας καθὼς καί ἡ διερεύνηση σύναψης ἐμπορικῶν σχέσεων μέ τίς δύο τελευταῖες αὐτές χῶρες. Ἡ προσπάθεια αὐτή στέφθηκε ἀπό σημαντικές ἐπιτυχίες, ἄσχετα ἂν τό κόστος σέ ἀνθρώπινες ζωές ἦταν μεγάλο - μεταξύ τῶν ἄλλων πέθανε καί ὁ Bering τό 1741 κατά τῆ διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς στήν ἀσιατική ἁκτὴ μετὰ ἀπὸ μιά ἐπιτυχή μετάβαση στήν Ἀλάσκα. Οἱ προσπάθειες αὐτές ἀποτελέσαν τὴν ἀρχὴ τῆς ρωσικῆς διείσδυσης καί κατάκτησης τῶν βορείων περιοχῶν τῆς Ἀμερικῆς καθὼς καί τῆς σταθεροποίησης τῆς παρουσίας της στὸν Εἰρηνικὸ Ὠκεανό¹⁰²,

Περιγητής» (J. Cook) ἀργότερα ἐπιβεβαίωσε τὴν ἀνακάλυψη αὐτὴ καί «*εὔρεν ἀληθές καί τὴν Ἀμερικὴν τῆς Ἀσίας διαχωρίζον στενόν*».

102. Γιά τίς ἐξερευνητικὲς αὐτὲς ἀποστολὲς γενικά, βλ. A. SOKOLOV, *Severnaia Èkspeditsiia 1733-43 gg., Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 190-469. V. BAKHTIN, *Russkie truzheniki moria. Pervaia morskaiia èkspeditsiia Beringa, St. Petersburg 1890*. L. S. BERG, *Russian discoveries in the Pacific*, in A. FERSMAN, ed., *The Pacific*, Leningrad 1926, σ. 1-26. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Otkrytie Kamchatki i èkspeditsii Beringa, 1725-1742 gg., Moskva/Leningrad 1946*³. A. V. EFIMOV, *Iz istorii russkikh èkspeditsii na Tichom Okeane. Pervaia polovina XVIII veka*, Moskva 1948. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Iz istorii velikikh russkikh geograficheskikh otkrytii v severnom Ledovitom i Tikhom Okeanakh, XVII -pervaia polovina XVIII v.*, Moskva 1950. F. A. GOLDBER, ed., *Bering's Voyages: An Account of the Efforts of the Russians to Determine the Relation of Asia and America*. Vol. 1: *The log books and official reports of the first and second expeditions, 1725-1730 and 1733-1742*. With a chart of the second voyage, by Captain E. P. Bertholf. Vol. 2: *G. W. Steller's Journal of his sea voyage from Kamchatka to America on the second expedition, translated and edited by F. A. Golder and L. Stejneger*, New York 1922/1925, reprinted 1935. D. M. HOPKINS, *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. G. V. LANTZEFF/R. A. PIERE, *Eastward to Empire. Exploration and Conquest on the Russian Open Frontier to 1750*, Montreal/London 1973. Βλ. ἐπίσης τὰ ἔργα *Atlas geograficheskikh otkrytii v Sibiri i severo-zapadnoi Amerike XVII-XVIII vv.*, Moskva 1964 καί *Die Brücke nach Amerika. Abenteuerliche Entdeckungsfahrt des Vitus Bering 1733-1743. Reisebericht seines Ersten*

τά δέ αποτελέσματά τους σέ διάφορους επιστημονικούς τομείς ήταν άνεκτίμητα¹⁰³.

Τά όνόματα τών δύο επιστημόνων πού ανέφερε ο Θεοτόκης παραπάνω, σχετίζονται μέ τή δεύτερη εξερευνητική αποστολή. Ὁ Stepan Petronovich Krasheninnikov (1711-1755), ὅπως εἶναι σωστότερα τό ὄνομά του, ἦταν ἕνας ἀπό τούς πρώτους Ρώσους ἐπιστήμονες πού ἔγιναν μέλη τῆς Ρωσικῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν τοῦ St. Petersburg¹⁰⁴. Στά πλαίσια τῆς συμμετοχῆς του στήν προαναφερθεῖσα ἀποστολή, ταξίδεψε ἀπό τό 1733 μέχρι τό 1737 στή Σιβηρία καί ἐξερεύνησε τή χερσόνησο τῆς Καμτσάτκας τήν περίοδο 1737-1741. Τό 1755 ἐκδόθηκε τό ἔργο τοῦ *Opisanie Zemli Kamchatki* (= Περιγραφή τῆς γῆς τῆς Καμτσάτκας), τό ὁποῖο περιελάμβανε στοιχεῖα γιά τή γεωγραφία τῆς περιοχῆς καθώς καί γιά τήν καθημερινή ζωή, τήν ἱστορία καί τίς γλῶσσες τῶν κατοίκων της. Τό ἔργο αὐτό μεταφράστηκε σέ πολλές εὐρωπαϊκές γλῶσσες καί γνώρισε σημαντική διάδοση λόγῳ τῶν πολλῶν του ἐκδόσεων. Μετά τήν ἐπιστροφή του ἀπό τή Σιβηρία, ὁ Krasheninnikov ἔγινε τό 1750 καθηγητής τῆς βοτανικῆς καί φυσικῆς ἱστορίας στό St. Petersburg, ἐνῶ παράλληλα ταξινομοῦσε καί ἀξιοποιοῦσε τό πλούσιο ὕλικό πού εἶχε συλλέξει κατά τή διάρκεια τῶν πολυετῶν ἐρευνῶν του¹⁰⁵.

Πιό σημαντικός ἦταν ὁμοῦς ὁ Georg Wilhelm Steller (1709-1746) ἢ Stöller, ὅπως λεγόταν ἀρχικά. Γεννημένος στό Windsheim τῆς Γερμανίας, ὁ Steller σπούδασε ἀρχικά θεολογία στό Wittenberg, ἐνῶ ἀργότερα ἐνεγράφη στό πανεπιστήμιο τῆς Halle καί ἀσχολήθηκε παράλληλα μέ τή βοτανική. Μετά τή μετάβασή του στή Ρωσία, ὁ Steller κατάφερε νά γίνει δεκτός ὡς μέλος τῆς δεύτερης εξερευνητικῆς ἀποστολῆς στήν Καμτσάτκα. Ἐγκα-

---

seines Ersten Offiziers und Stellvertreters Sven Waxell, ergänzt durch Beschreibungen des mitreisenden Naturforschers G. W. Steller, Olten / Freiburg im Breisgau 1968. Εἰδικά γιά τόν Bering, βλ. ἐπίσης K. LÜTGEN, Vitus J. Bering, Balve 1976. R. H. FISHER, Bering's Voyages. Whither and Why, Seattle / London 1977.

103. Σχετικά μέ τόν τομέα τῆς Ἐθνολογίας, βλ. ἐνδεικτικά Μ. Ο. ΚΟΣΒΕΝ, Etnograficheskie rezul'taty Velikoi Severnoi Ékspeditsii 1733-1743 gg., *Sibirskii Etnograficheskii Sbornik* 3 (1961) 167-212.

104. Βλ. L. SCHULZE, The Russification of the St. Petersburg Academy of Sciences and Arts in the Eighteenth Century, *The British Journal for the History of Science* 18 (1985) 305-335, στή σ. 311.

105. Γιά περισσότερες πληροφορίες, βλ. P. A. NOVIKOV, Akademik S. P. Krasheninnikov kak pervyi issledovatel' zhivotnogo mira Kamchatki, *Trudy Instituta Istorii Estestvoznaniia* (Akademiiia Nauk SSSR) 3 (1949) 262-296. N. N. STEPANOV, ed., S. P. Krasheninnikov v Sibiri: neopublikovannye materialy, Moskva / Leningrad 1966. Βλ. ἐπίσης καί τό σύντομο σχετικό ἄρθρο τοῦ A. S. FEDOROV στό *Dictionary of Scientific Biography* 7 (1973) 495.

τέλειψε τό 1738 τό St. Petersburg γιά τή Σιβηρία καί ἔκανε ἔρευνες μέχρι τό 1739 ἀρχικά στό ἐσωτερικό της καί εἰδικότερα στήν περιοχή μεταξύ τῶν ποταμῶν Yenisei καί Lena, συνεργαζόμενος καί μέ ἄλλους ἐπιστήμονες τῆς ἀποστολῆς, ὅπως μέ τούς G. F. Müller καί J. G. Gmelin¹⁰⁶. Τήν περίοδο 1740-1741 συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα, ὅπου συνάντησε γιά πρώτη φορά τόν Krasheninnikov. Ὑπό τίς ὁδηγίες τοῦ Bering συμμετείχε στήν ἐξερεύνηση τῆς θαλάσσιας περιοχῆς μεταξύ τῆς Ἀσίας καί τῶν ἀκτῶν τῆς Ἀλάσκας. Ὅταν ἀποβιβάστηκε στήν Ἀλάσκα¹⁰⁷, συνέλεξε σημαντικώτατα εὐρήματα καί ἔκανε ἀνεκτίμητες παρατηρήσεις. Παρά τά προβλήματα πού ἀντιμέτωπισε ὁ Steller ἀπό τά ἄλλα μέλη τῆς ἀποστολῆς λόγω τῶν διαφορετικῶν τους ἐνδιαφερόντων, ὁ ρόλος του ἐκτιμήθηκε πολύ κατά τή διάρκεια τῆς ἐπιστροφῆς τους στήν ἀσιατική ἀκτή, ὅταν μέ εἰδική θεραπεία ἔσωσε πολλούς συναδέλφους του ἀπό τό θάνατο ἐξ αἰτίας τοῦ σκορβούτου, τό ὁποῖο εἶχε κυριολεκτικά ἀποδεκάτισει τήν ἀποστολή, μεταξύ τῶν ἄλλων δέ καί τόν ἴδιο τόν Bering. Μετά τήν ἐπιστροφή στήν Ἀσία, συνέχισε τίς ἔρευνές του στήν Καμτσάτκα διορθώνοντας καί συμπληρώνοντας τά πολλά του χειρόγραφα, ὅπου περιέχονταν ἀναλυτικά οἱ παρατηρήσεις του. Δυστυχῶς πέθανε νεώτατος τό 1746 κατά τήν ἐπιστροφή του στό St. Petersburg, ὅπου μετέφερε τό πλοῦσιο ὑλικό του καί ἐτοιμαζόταν νά ἐκθέσει τά ἀποτελέσματα τῶν ἐρευνῶν του. Ἡ πρωτοποριακή συμβολή τοῦ Steller στή φυσική ἱστορία καί γεωγραφία τῆς Καμτσάτκας καί Ἀλάσκας τόν κατέστησαν γνωστότατο τά ἐπόμενα χρόνια, ὅταν δημοσιεύτηκαν τά κείμενά του, κυρίως τά ἔργα *De bestiis marinis* (1751), *Beschreibung von dem Lande Kamtschatka* (1774) καθώς καί τό ἡμερολόγιο τῶν ἐξερευνησέων του (1781, 1793)¹⁰⁸, τά ὁποῖα μεταφράστηκαν σέ διάφορες γλῶσσες¹⁰⁹.

106. Γιά τόν Gmelin, βλ. O. GMELIN, Johann Georg Gmelin 1709-1755. Der Erforscher Sibiriens, München 1911.

107. Τίς ἀκτές τῆς Ἀλάσκας εἶχε καταφέρει νά προσεγγίσει προηγουμένως ἡ ἀποστολή ὑπό τήν καθοδήγηση τοῦ A. Shestakov τό 1732. Βλ. σχετικά A. SOKOLOV, Pervyi pokhod russkikh k Amerike 1732 goda, *Zapiski gidrograficheskago departamenta Morskogo vedomstva* 9 (1851) 78-103.

108. Τό ἔργο αὐτό ἐκδόθηκε πρόσφατα μαζί μέ μιά κατατοπιστική εἰσαγωγή (σ. 3-33) γιά τόν Steller καί τό ἔργο του. Βλ. G. W. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering 1741-1742*, edited and with an introduction by O. W. Frost, translated by M. A. Engel and O. W. Frost, Stanford 1988.

109. Σημαντικό γιά τόν Steller εἶναι ἀκόμη, παρά τήν παλαιότητά του, τό ἔργο τοῦ L. STEJNEGER, Georg Wilhelm Steller. The Pioneer of Alaskan Natural History, Cambridge, MA 1936, reprinted 1970. Βλ. καί τό ἄρθρο τοῦ P. GUREVICH, Steller, Georg-Vil'gel'm, *Russkii Biograficheskii Slovar'* 19 (St. Petersburg 1909) 370-376. Βλ. ἐπίσης V. MATTHIES,

Τά ὄσα ἀνέφερε ὁ Θεοτόκης παραπάνω γιά τίς διαπιστώσεις τοῦ Steller σχετικά μέ τήν πιθανή ἔνωση τῶν δύο ἡπείρων, Ἀσίας καί Ἀμερικῆς, σέ παλαιότερες ἐποχές στό ὕψος τοῦ Βερίγγειου πορθμοῦ ἢ καί πιό κάτω στήν ἀλυσίδα τῶν Ἀλευτίων νησιῶν μεταξύ τῆς Καμτσάτκας καί τῆς Ἀλάσκας, εἶναι μιά θεωρία πού ὑποστηρίζεται μέχρι σήμερα. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τή θεωρία ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς μετέβησαν ἐκεῖ ἀπό τήν Ἀσία διά μέσου αὐτοῦ τοῦ σημείου¹¹⁰. Ἄλλωστε, αὐτό φαίνεται καί ἀπό τίς ὁμοιότητες τῶν δύο γειτνιαζόντων πολιτισμῶν, τῆς Σιβηρίας καί τῆς Ἀλάσκας¹¹¹.

Ἐνας ἀπό τούς πρῶτους πού ἔκανε γνωστές στό εὐρύ κοινό τίς σχετικές ἀπόψεις τοῦ Steller μέ βάση τίς σημειώσεις του, ἦταν ὁ συνεργάτης του Krasheninnikov στό προαναφερθέν ἔργο του. Δέν μπορούμε πάντως μέ βεβαιότητα νά ἐπισημάνουμε ἀπό ποῦ ἄντλησε τίς σχετικές πληροφορίες ὁ Θεοτόκης, ὁ ὁποῖος ἔγραψε τήν ἐπιστολή του τό 1773. Ἀφοῦ τότε δέν γνῶριζε ρωσικά, πιθανότατα χρησιμοποίησε ἢ τή γερμανική μετάφραση τοῦ ἔργου τοῦ Krasheninnikov τοῦ ἔτους 1766 ἢ τή συντομευμένη ἀγγλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1764 ἢ τέλος τή γαλλική μετάφραση τοῦ ἔτους 1770¹¹². Οἱ μεταφράσεις αὐτές συνέβαλαν στήν αὐξηση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν Εὐρωπαίων γιά τίς ἄγνωστες καί ἀπομακρυσμένες αὐτές περιοχές τῆς Σιβηρίας, σέ μιά ἐποχή πού τό ἐνδιαφέρον γιά τή Ρωσία περιοριζόταν οὐσιαστικά στίς πολιτικές τῆς ἐξελιξίεις καί στά τυχόν ἐπαναστατικά

Hrsg., Georg Wilhelm Steller. Von Sibirien nach Amerika. Die Entdeckung Alaskas mit Kapitän Bering 1741-1742, Stuttgart/Wien 1986, τό ὁποῖο περιέχει καί μιά ἐκτενῆ εἰσαγωγή (σ. 7-63) γιά τίς ἐξερευνητικές αὐτές προσπάθειες, τόν Βερίγγειο καί τό ρόλο τοῦ Steller.

110. Βλ. σχετικά T. Y. CANBY, The Search for the First Americans, *National Geographic* 156/3 (September 1979) 330-363. Γιά τό ὄλο θέμα, βλ. ἐπίσης D. M. HOPKINS, ed., *The Bering Land Bridge*, Stanford 1967. A. L. BRYAN, Some Problems and Hypotheses Relative to the Early Entry of Man into America, *Anthropologica* 10 (1968) 157-178. B. M. FAGAN, The Great Journey. The Peopling of Ancient America, London/New York 1987.
111. Βλ. D. JENNESS, Prehistoric Culture Waves from Asia to America, *Journal of the Washington Academy of Sciences* 30 (1940) 383-396. C. S. CHARD, Kamchadal Culture and Its Relationship in the Old and New Worlds (University of Wisconsin Archives of Archeology 15), Madison 1961. W. S. LAUGHLIN, Aleuts: Survivors of the Bering Land Bridge, New York 1980. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Russian-American Bering Sea Relations: Research and Reciprocity, *American Anthropologist* 87 (1985) 775-792. W. W. FITZHUGH / A. CROWELL, Crossroads of Continents: Cultures of Siberia and Alaska, Washington 1988. Βλ. ἐπίσης R. S. VASILIEVSKII, Problems of the Origin of Ancient Sea Hunters' Cultures in the North Pacific, in W. FITZHUGH, ed., *Prehistoric Maritime Adaptations of the Circumpolar Zone*, The Hague 1975, σ. 113-121.
112. Βλ. Mr. KRACHENINNIKOW, Histoire et description du Kamtchatka [...], t. I, Amsterdam 1752, σ. 398-399, 407-408, ὅπου καί οἱ σχετικές εἰδήσεις.

κινήματα πού συνέβαιναν στην επικράτειά της.

Συγκεκριμένα, ο Krasheninnikov ανέφερε τούς εξής βασικούς λόγους, οι οποίοι κατά τόν Steller ενίσχυαν τήν άποψη ότι ή 'Ασία ένωνόταν κάποτε μέ τήν 'Αμερική. 'Αρχικά, ό σχηματισμός τών παραλίων και στίς δύο ήπειρους, τά όποία έδιναν τήν έντύπωση ότι είχαν άποχωριστεί στό παρελθόν μέ βίαιο τρόπο· έπειτα, ό μεγάλος αριθμός τών άκρωτηρίων πού εισέρχονταν στή θάλασσα σέ μήκος από 30 ως 60 βέρστια¹¹³. έπίσης, τό πλήθος τών νησιών μεταξύ Καμτσάτκας και 'Αμερικής· τέλος δέ, ή θέση και ό σχηματισμός τών νησιών αυτών καθώς και τό μικρό διάστημα μεταξύ τών δύο ήπειρων¹¹⁴. Στή συνέχεια έγινε λόγος και για τίς έμφανείς όμοιότητες μεταξύ τών κατοίκων τής Καμτσάτκας και αυτών τής 'Αλάσκας: α) στά χαρακτηριστικά του προσώπου· β) στόν τρόπο μέ τόν όποιο συνέλεγαν και έτοιμάζαν γλυκόχορτα, ό όποιος δέν είχε παρατηρηθεί πουθενά άλλου· γ) στή χρησιμοποίηση του ίδιου ξύλινου εργαλείου για τό άναμμα φωτιάς· δ) στή χρησιμοποίηση μικρών τσεκουριών κατασκευασμένων από πέτρα ή κόκκαλα· ε) στόν τρόπο παρασκευής τών ρούχων και τών καπέλλων τους· και στ) στή χρησιμοποίηση του φλοιού του δένδρου αιγίρου για τήν κατεργασία τών προβιών διαφόρων ζώων. Αυτές οι όμοιότητες έδειχναν, όπως είχε υποθέσει και ό Steller, ότι οι κάτοικοι τής 'Αμερικής είχαν έλθει αρχικά από τήν 'Ασία. 'Ο Krasheninnikov πρόσθεσε ότι, άκόμη και αν υπέθετε κανείς ότι δέν ένωνόταν κάποτε ή 'Ασία μέ τήν 'Αμερική, ή μετάβαση από τή μία ήπειρο στην άλλη θά ήταν σχετικά εύκολη, άφ' ενός μέν λόγω τής μικρής απόστασης μεταξύ τους, άφ' έτέρου δέ λόγω του πλήθους τών νησιών ανάμεσά τους¹¹⁵. Πέραν τούτων, πρέπει νά σημειωθεί ότι και ό ίδιος ό Steller είχε τονίσει επανειλημμένα στό ήμερολόγιό του κάποιες όμοιότητες μεταξύ τών λαών στίς δύο αυτές ήπειρους, γεγονός πού τόν είχε οδηγήσει τελικά στή θεωρία περί τής κοινής καταγωγής τους¹¹⁶.

Τά παραπάνω στοιχεία, στά όποία αναφέρθηκε πολύ συντομότερα ό

113. Ρωσική μονάδα μέτρησης μεγάλων αποστάσεων (1 βέρστι = 1067 μέτρα).

114. Χρησιμοποιούμε έδω μία πρόσφατη μετάφραση του έργου του S. P. KRASHENINNIKOV, *Opisanie Zemli Kamchatki. Report of a journey made to explore eastern Siberia in 1735-1741, by order of the Russian Imperial Government, translated with introduction and notes by E.A.P. Crownhart-Vaughan, Portland 1972, σ. 67.*

115. "Ο.π., σ. 71.

116. Βλ. STELLER, *Journal of a Voyage with Bering*, σ. 100, 103-105, 107. Στο περιοδικό 'Ερμής ό Λόγιος 7 (1817) 381-389, στή σ. 389, άργότερα, ό ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΝΙΤΖΟΥ τόνιζε πάντως ότι «οί 'Αμερικανοί δέν έμπορούν ν' αναχθώσι καθαρώς ούτε εις τήν μίαν ούτε εις τήν άλλην τών ήμετέρων φυλών τής παλαιάς ήπειρου».

Θεοτόκης, δείχνουν ότι ήταν ικανοποιητικά πληροφορημένος για τις τότε πρόσφατες αυτές επιστημονικές εξελίξεις. Δέν πρέπει να λησμονείται επίσης ότι η πόλη Halle και το πανεπιστήμιό της αποτέλεσαν σημαντικά κέντρα επαφών με την Ανατολική Ευρώπη και δη με τη Ρωσία¹¹⁷. Στο πανεπιστήμιο της Halle είχε σπουδάσει άλλωστε και ο Steller πρίν μεταβεί στη Ρωσία και είχε επηρεαστεί αποφασιστικά από το κλίμα του Λουθηρανικού Πιετισμού που επικρατούσε εκεί¹¹⁸. Παράλληλα, υπήρξαν και άλλα μέλη της αποστολής στη Σιβηρία που είχαν στενές σχέσεις με την Halle, όπου έστειλαν διάφορες ειδήσεις για τις ανακαλύψεις τους¹¹⁹. Ο G. F. Weise, λόγου χάριν, σέ επιστολή του στις 22 Νοεμβρίου 1733 έκανε λόγο για τις ομοιότητες μεταξύ των κατοίκων της Σιβηρίας και εκείνων της Αμερικής¹²⁰. Από την άλλη πλευρά, η Λειψία, όπου συντάξε ο Θεοτόκης την επιστολή του, βρισκόταν σέ κοντινή απόσταση από την Halle. Οι επαφές μεταξύ των δύο πόλεων φαίνονται και από τό γεγονός ότι ο E. Βούλγαρις είχε ζήσει και στίς δύο λίγο προηγουμένως. Έπομένως, δέν είναι άπιθανο να είχε επισκεφθεί την Halle ο Θεοτόκης και να είχε πληροφορηθεί από κοντά τά σχετικά με την επιστημονική εξερεύνηση της Σιβηρίας και τά αποτελέσματά της.

IX

Ο Θεοτόκης προχώρησε στη συνέχεια σ' ένα άλλο σημαντικό πρόβλημα. Πότε άρχισε να κατοικείται για πρώτη φορά ή Αμερική; Κατά τή γνώμη μερικών, αυτό είχε γίνει περίπου πρίν 600 χρόνια, δηλαδή, γύρω στό 12ο μέ 13ο αιώνα, ό δέ προαναφερθείς de Guignes είχε συγκεκριμένα υποστηρίξει τό έτος ωνη (= 858 μ.Χ.). Ο Θεοτόκης ανέφερε και τή θεωρία του Μοέβιου και τήν παραδοξότητά της. Συγκεκριμένα, ό «φρενήρης και άσυνείδητος Μοέβιος» είχε υποστηρίξει ότι οι Απόστολοι πέρασαν πεζή από τίς Ανατολικές Ινδίες και κατέληξαν στίς Δυτικές Ινδίες, τήν Αμερική, μέ σκοπό να κηρύξουν τό Εύαγγέλιο. Έκεί δέν βρήκαν κανένα άνθρωπο εκτός από ένα «άπολωλός γύναιον», τό όποιον

117. Βλ. σχετικά E. WINTER, Halle als Ausgangspunkt der deutschen Russlandkunde im 18. Jahrhundert, Berlin 1953.

118. Βλ. τίς έκτιμήσεις του O. W. FROST στην έκδοση του ήμερολογίου του STELLER, Journal, δ.π., σ. 8-14. Βλ. και τό άρθρο του G. MÜHLFORDT, Georg Wilhelm Steller (1709-1746), der hallische Kolumbus, in J. WALLMANN / U. STRÄTER, Hrgs., Halle und Osteuropa. Zur europäischen Ausstrahlung des hallischen Pietismus, Hallelche Forschungen 1 (όπό έκτύπωση).

119. Βλ. WINTER, Halle, δ.π., σ. 313-330.

120. Βλ. δ.π., σ. 481-483.

καταγόταν από τη Γροιλανδία. Οί Ἄπόστολοι τεκνοποίησαν μέ τή γυναίκα αὐτή καί ἔτσι γέμισε ἡ Ἄμερική ἀπό κατοίκους. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Μοέβιος πίστευε ὅτι ἡ ἀρχή τῆς κατοίκησης τῆς Ἄμερικής συνέπιπε μέ τήν ἐποχή κατά τήν ὁποία ζοῦσαν ἀκόμη οἱ Ἄπόστολοι. Ὁ Θεοτόκης ὅμως ἦταν τελείως ἀρνητικός ἀπέναντι στίς ἀπόψεις αὐτές, ἰδίως δέ στή γνώμη τοῦ Μοέβιου, γιά εὐνοήτους λόγους. Οἱ δύο πρῶτες θεωρίες ἦταν κατά τή γνώμη τοῦ «*ἀποθέσεις ψιλᾶν*», ἡ δέ τελευταία «*ἄληθος καί ἀτοπολογία προφανές τυγχάνει καί πρόδηλον*». Ἡ δική του γνώμη ἦταν τελείως διαφορετική, δηλαδή, ὅτι ἡ Ἄμερική εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά πολύ νωρίτερα ἀπό τήν ἐμφάνιση τοῦ Χριστοῦ πάνω στή γῆ, ὅπως αὐτό φαινόταν ἀπό διαφόρους λόγους¹²¹.

Πρὶν ὅμως προχωρήσουμε στήν ἐκθεση τῶν ἀπόψεων τοῦ Θεοτόκη, πρέπει νά γίνουν ὀρισμένες διευκρινήσεις σχετικά μέ τίς παραπάνω πληροφορίες. Ἀρχικά, ἡ χρονολογία 858 μ.Χ. δέν εἶναι ἀκριβής καί ὀφείλεται μᾶλλον σέ ἀντιγραφικό σφάλμα, ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, κατά τόν de Guignes ἡ σχετική χρονολογία εἶναι τό 458 μ.Χ.¹²². Ἡ ἄλλη θεωρία σχετικά μέ τήν κατοίκηση τῆς Ἄμερικής γιά πρώτη φορά τό 120 μέ 130 αἰῶνα προέρχεται μᾶλλον ἀπό τόν George Hornes. Αὐτός εἶχε ὑποστηρίξει ὅτι οἱ κάτοικοι τοῦ Μεξικοῦ ἦταν μιά ἀποικία Κινέζων, οἱ ὁποῖοι εἶχαν μεταβεῖ στήν Ἄμερική τό 1279 μαζί μέ τόν αὐτοκράτορά τους Tirim μετά τήν κατάληψη τῆς Κίνας ἀπό τούς Μογγόλους. Τῆ θεωρία αὐτή, χωρίς νά ἀναφέρει ὅλες τίς παραπάνω λεπτομέρειες, ἀντλήσε ὁ Θεοτόκης κατά πᾶσα πιθανότητα ἀπό τόν de Guignes, ὁ ὁποῖος τήν εἶχε μνημονεύσει σέ μιά ὑποσημείωση στό προαναφερθέν Mémoire του¹²³. Ὁ Θεοτόκης φαίνεται λοιπόν ὅτι εἶχε ὑπόψη του τό σχετικό κείμενο τοῦ de Guignes¹²⁴.

Ἀναφορικά μέ τόν Μοέβιο, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι πρόκειται γιά τόν Georg Möbius (1616-1697), Λουθηρανό θεολόγο καί καθηγητή στή Λειψία, ὁ ὁποῖος, ἄν καί ἔγραψε ἀρκετά ἔργα, δέν ἔγινε εὐρύτερα γνωστός¹²⁵. Τίς ἀπόψεις του γιά τό θέμα μας τίς ἐξέθεσε βασικά στό ἔργο

121. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 50.

122. Βλ. DE GUIGNES, Recherches, ὁ.π., σ. 44, 50, 52, 55.

123. Ὁ.π., σ. 56, ὑπ. (c).

124. Ὁ Θεοτόκης εἶχε μελετήσει καί ἄλλα κείμενα τοῦ de Guignes, τοῦ «*Δε - Γουίγνη*», ὅπως τόν ὀνόμασε ἄλλοῦ χαρακτηριστικά, καί τόν εἶχε χρησιμοποιήσει καί σέ ἄλλα ἔργα του. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἄποδειξις, ὁ.π., σ. 594, 603-605, ὅπου μνημόνευσε ἕνα ἄρθρο τοῦ de Guignes ἀπό τήν *Journal des Sçavants* τοῦ ἔτους 1757. Αὐτό δείχνει ὅτι ἐκτιμοῦσε γενικά τόν ἄνδρα καί τό ἔργο του.

125. Γιά τόν Möbius καί τό ἔργο του, βλ. τά σχετικά ἄρθρα στά ἀκόλουθα λεξικά: C. G.

του *Tractatus philologico-theologicus de oraculorum ethnicorum origine, propagatione, et duratione [...] Accedunt [...] dissertationes duae [...] quarum prior agit de sacrificiorum origine [...] altera tractat quaestionem illam: an Evangelium ab apostolis etiam Americanis fuerit annunciatum?*, τό ὁποῖο ἐκδόθηκε πάντως πολλές φορές (Lipsiae 1660², 1685³, Francofurti et Lipsiae 1692⁴). Δέν γνωρίζουμε μέ ποιόν τρόπο ὁ Θεοτόκης πληροφορήθηκε τή θεωρία τοῦ Möbius, τή στιγμή πού ὑπῆρχαν ἄλλες πολύ σημαντικότερες θεωρίες γιά τήν καταγωγή τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἀσκήσει πολύ εὐρύτερη ἐπίδραση τήν ἐποχή ἐκείνη. Προφανῶς ἤθελε νά δείξει τό πόσο παράδοξες ἀπόψεις εἶχαν διατυπωθεῖ γιά τό ὄλο θέμα καί ἀφοῦ τό παραπάνω ἔργο τοῦ Möbius εἶχε γνωρίσει κάποια διάδοση, ὁ Θεοτόκης θεώρησε σκόπιμο νά ἀναφερθεῖ εἰδικά καί στή θεωρία αὐτή.

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στήν ἔκθεση τῶν ἀπόψεων του γιά τό πότε εἶχε κατοικηθεῖ γιά πρώτη φορά ἡ Ἀμερική. Ἀδιαμφισβήτητο γεγονός ἦταν κατά τή γνώμη του ὅτι ἡ ἀμερικανική ἤπειρος ἐκατοικεῖτο τόσο στά ἠπειρωτικά της μέρη ὅσο καί στά πολλά νησιά της. Πῶς ὅμως θά μπορούσε νά ἐξηγηθεῖ αὐτό, ἂν λάμβανε κανεῖς ὑπόψη του τίς ἀντίξοες συνθήκες διαβίωσης στήν ἤπειρο αὐτή; Συγκεκριμένα, οἱ κάτοικοι τῆς Ἀμερικῆς «διὰ τε τό τοῦ ἀέρος κάθυγρον καί τήν καχεξίαν, καί τήν λιτήν δίαίταν, καί τό πολίτευμα τό ἀπέριττον, κατάψυχοί εἰσι καί πρὸς τάς συνουσίας βραδεῖς, καί λίαν ὀλιγόκαρποι». Γιά τό λόγο αὐτό, ἐλάχιστα μόνο ἀπό τά μικρά παιδιά τους μπορούσαν νά φθάσουν στή νεανική ἡλικία, τά περισσότερα δέ ἀπ' αὐτά πέθαιναν στή βρεφική τους ἡλικία. Ἄν λάμβανε δέ κανεῖς ὑπόψη του καί ἄλλους ἀρνητικούς παράγοντες (π.χ. τοὺς συχνούς πολέμους μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς Ἀμερικῆς, τά πολλά ἄγωνα μέρη της, τήν ὑπαρξη ἐκεῖ πλήθους ἀσθενειῶν), τότε θά μπορούσε νά κατανοηθεῖ εὐκολότερα τό μεγάλο ποσοστό τῶν ἀνθρώπων πού πέθαιναν συνεχῶς στήν ἤπειρο αὐτή. Πῶς θά μπορούσε ὅμως τότε νά δικαιολογηθεῖ ὁ μέγας πληθυσμός τῆς Ἀμερικῆς, τῆς ὁποίας ὄλα τά μέρη, ἀκόμη καί τά νησιά της, κατοικοῦνταν; Κατά τόν Θεοτόκη, ἡ πιό εὐλογη ἐξήγηση ἦταν ὅτι στήν ἤπειρο αὐτή ζοῦσαν συνεχῶς ἄνθρωποι γιά ἓνα διάστημα περισσότερο ἀπό 2 ἢ 3 χιλιάδες χρόνια. Ἔτσι, μόνο σ' ἓνα τέτοιο μακρὺ χρονικὸ διάστημα θά ἦταν

JÖCHER, Hrsg., *Allgemeines Gelehrten-Lexicon* 3 (Leipzig 1751) 566-567 καί τή συμπλήρωση τοῦ λεξικοῦ αὐτοῦ *Fortsetzung und Ergänzungen zu Christian Gottlieb Jöchers allgemeinem Gelehrten-Lexiko* 4 (Bremen 1813) 1833-1836, ὅπου καί ἀναλυτικὸς κατάλογος τῶν ἔργων του. Στὸ σχετικὸ ἄρθρο τῆς *Allgemeine Deutsche Biographie* 22 (Leipzig 1885) 43, γίνεται χαρακτηριστικὰ λόγος γιά μεγάλο ἀριθμὸ «nunmehr vergessenen und bedeutungslosen Schriften».

δυνατή ή εξάπλωση τῶν ἀνθρώπων σέ ὅλα τά τμήματα τῆς ἠπείρου αὐτῆς καί μάλιστα κάτω ἀπό τέτοιες δυσμενεῖς συνθήκες. Ὁ Θεοτόκης στήριξε τή χρονολόγηση αὐτή καί στή διήγηση τοῦ Πλάτωνα σχετικά μέ τή χαμένη ἤπειρο Ἐπιφανείδα καί τήν ἀρχαιότητά της¹²⁶, τήν ὁποία φαίνεται ὅτι ταύτιζε ἢ ἔστω συσχέτιζε μέ τήν Ἀμερική¹²⁷. Πρέπει νά σημειωθεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι καί σήμερα ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Ἀμερική ἦταν ἤδη γνωστή στήν Ἀρχαιότητα¹²⁸ καί ὅτι ἡ ἀνακάλυψή της εἶχε γίνει οὐσιαστικά πολύ πρὶν τό 1492¹²⁹.

Στή συνέχεια ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε ἀκόμη μία μαρτυρία ὑπέρ τῆς ἀρχαιότητος τῆς Ἀμερικής, στηριζόμενος σέ μιὰ παλιά παράδοση ἀπό τό Μεξικό γιά κάποιον παγκόσμιο κατακλυσμό καί τή σύγχυση τῶν

126. ΠΛΑΤΩΝ, Τίμαιος, 24e-25d.

127. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51. Ἡ ἄποψη αὐτή ἦταν προφανῶς διαδεδομένη στόν ἑλληνικό χῶρο τήν ἐποχή ἐκείνη. Βλ. ἐνδεικτικά τή γνώμη τοῦ ΙΩΑΝΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ-ΛΑΡΙΣΣΑΙΟΥ (ΛΟΓΙΩΤΑΟΥ), I. Ἀληθινή Ἱστορία τοῦ Λουκιανοῦ Σαμοσατέως (μετάφραση στή δημοτική - 1817). II. Ἱστορική τοπογραφία ἐνός μέρους τῆς Θετταλίας - 1817, εἰσαγωγή - φροντίδα Μ. Μ. Παπαιωάννου, Ἀθήνα 1989, σ. 96-97. Παλαιότερα ὁμως ἡ ἄποψη αὐτή δέν εἶχε γίνει δεκτή ἀπό τόν ΜΕΛΕΤΙΟ ΜΗΤΡΟΥ, Μητροπολίτη Ἀθηνῶν (Γεωγραφία παλαιά καί νέα, νέα ἐπεξεργασμένη ἔκδοση ἀπό τόν Ἀνθίμο Γαζή, τ. Δ', Βενετία 1807², σ. 87), ὁ ὁποῖος δέν πίστευε ὅτι στήν Ἀρχαιότητα ἦταν γνωστή ἡ ὑπαρξή τῆς Ἀμερικής.

128. Βλ. σχετικά D. ÉGINITIS, La contribution des géographes de l' antiquité à la découverte de l' Amérique, *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 6 (1931) 177-196, ὅπου γίνεται καί ἀξιολόγηση διαφόρων ἀρχαιοελληνικῶν μαρτυριῶν. Πολλές τέτοιες μαρτυρίες ἀνέφερε ἐπίσης καί ὁ ΧΡΥΣΑΝΘΟΣ ΝΟΤΑΡΑΣ, Εἰσαγωγή εἰς τά γεωγραφικά καί σφαιρικά, Παρίσι 1716, σ. 147-153. Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι μεγάλης σημασίας ἦταν ἡ συμβολή τοῦ Γεώργιου Γεμιστοῦ-Πλήθωνα στή διάδοση τοῦ γεωγραφικοῦ ἔργου τοῦ Στράβωνα -μαζί μέ ὀρισμένες δικές του διορθώσεις - στή Δύση, τό ὁποῖο πιθανῶς ἐπηρεάσε τόν Κολόμβο στήν προσπάθειά του γιά ἀναζήτηση ἄγνωστων μέχρι τότε κατοικημένων περιοχῶν τῆς γῆς. Βλ. Μ. V. ANASTOS, Pletho, Strabo and Columbus, in *Mélanges Henri Grégoire IV, Annuaire de l' Institut de Philologie et d' Histoire Orientales et Slaves* XII, Bruxelles 1952, σ. 1-18. Βλ. ἐπίσης A. DILLER, A. Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho, *Isis* 27 (1937) 441-451.

129. Γιά τό ὅλο θέμα ἔχουν διατυπωθεῖ κατά καιρούς διάφορες θεωρίες. Βλ. ἐνδεικτικά J. AYOUB, Were the Phoenicians the First to Discover America?, New York 1961. S. F. MORISON, The European Discovery of America, v. 1, The Northern Voyages, A.D. 500-1600, New York 1971. C. H. GORDON, Before Columbus. Links Between the Old World and Ancient America, New York 1971. H. R. HOLAND, Norse Discoveries and Explorations in America, 982-1362, London 1979. P. GALLESZ, Das Geheimnis des Drachenschwanzes. Die Kenntnis Amerikas vor Kolumbus, übers. von W. - D. Grün, Berlin 1980. Βλ. ἐπίσης F. FERNÁNDEZ-ARMESTO, Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492, Basingstoke/London 1987.

άνθρωπινων γλωσσῶν. Ὁ Θεοτόκης ἀνέφερε συγκεκριμένα μιά ἐπιγραφή, τὴν ὁποία βρῆκε καὶ μετέγραψε στό Μεξικό ὁ «*Καρέριος*». Στὴν ἐπιγραφή αὐτὴ μνημονευόταν κάποιοι παγκόσμιος κατακλυσμὸς καὶ ὁ ἐπακόλουθος θάνατος ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν ζώων ἐκτός «*τοῦ Κόξ καὶ τῆς αὐτοῦ συζύγου Κισχεκουετζάλ*». Τό σκάφος τους προσάραξε τελικὰ στὶς ὑπάρειες «*τοῦ Κουλουακκᾶν ὄρους*» καὶ οἱ δύο διασωθέντες ἔκαναν πολλὰ παιδιά, στά ὁποία ἓνα περιστέρι δώρησε τὴ δυνατότητα τῆς ὁμιλίας. Ἐπειδὴ ὅμως πολλὰ ἀπ' αὐτὰ δὲν μποροῦσαν νὰ συνεννοηθοῦν μὲ τὰ ὑπόλοιπα λόγῳ τῆς διαφορετικῆς τους γλώσσας, ἀναγκάστηκαν νὰ διασπαροῦν καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀπὸ τὰ παιδιά αὐτὰ κατάγονταν καὶ οἱ 15 πατριάρχες, δηλαδή, οἱ ἀρχηγοὶ φυλῶν, οἱ ὁποῖοι μιλοῦσαν τὴν ἴδια γλῶσσα καὶ οἱ ὁποῖοι ἴδρυσαν τελικὰ τὸ Μεξικό. Κατὰ τὸν Θεοτόκη, στὴν παραπάνω παράδοση εἶχαν ἀναμειχθεῖ ἀλήθειες μαζί μὲ πολλὰ ψεῦδη καὶ μύθους. Πάντως, σημασία εἶχε ἡ χρονολογικὴ ἔνδειξη τῆς πρώτης ἴδρυσης τοῦ Μεξικοῦ καὶ συγκεκριμένα τὸ ἔτος πού ὀνομαζόταν στὴ γλῶσσα τῶν κατοίκων τοῦ Μεξικοῦ «*Ὀμεκαγκλί*», δηλαδή, τὸ ἔτος «*ατκε*» (= 1325) ἀπὸ τὴν κτίση τοῦ κόσμου. Ἡ χρονολογία αὐτὴ ἀρκοῦσε, κατὰ τὸν Θεοτόκη, γιὰ νὰ δείξει ἀρχικὰ τὴν παλαιότητα τῆς παραπάνω παράδοσης. Ἐπιπλέον, ἀποτελοῦσε μιά καθαρὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ ἴδρυση τοῦ Μεξικοῦ καὶ ἐπομένως ἡ πρώτη κατοίκηση τῆς Ἑλληνικῆς συνέβησαν ὁποσδήποτε μετὰ τὸν παγκόσμιον κατακλυσμὸ¹³⁰.

X

Οἱ παραπάνω πληροφορίες εἶναι σημαντικὲς, γιατί δείχνουν ἀκόμη μιά φορά τίς εὐρύτατες γνώσεις τοῦ Θεοτόκη. Χρειαζόνται, πάντως, κάποιο σχολιασμό στό σημεῖο αὐτό. Ἀρχικά, ἡ ταύτιση τῆς Ἑλληνικῆς μὲ τὴ ὑποτιθέμενη χαμένη ἡπειρο Ἑκταντίδα, πού μνημόνευσε ὁ Θεοτόκης, δὲν ἦταν κάτι τὸ νέο, ἀφοῦ ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶχε διατυπωθεῖ πολλές φορές στό παρελθόν¹³¹. Γιὰ πρώτη φορά τὴν διατύπωσε ὁ Pedro Sarmiento de Gamboa τὸ 1572 στό ἔργο του *Historia de los Incas*, τὸ ὁποῖο δημοσιεύθηκε ὅμως μόλις τὸ 1906. Δεχόμενος τὴ σχετικὴ διήγηση τοῦ Πλάτωνα ὡς

130. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 51-52.

131. Βλ. I. RODRIGUEZ PRAMPOLINI, *La Atlantida de Platon en los cronistas del siglo XVI*, Ciudad de México 1947. Σχετικὰ μὲ τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση ἀρχαίων γεωγραφικῶν μαρτυριῶν μετὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς Ἑλληνικῆς γιὰ διάφορους σκοποὺς, βλ. M. MUND-DOPCHIE, *L' Extrême-Occident de l'antiquité classique et la découverte du Nouveau Monde: une manipulation de textes à des fins idéologiques*, *Nouvelle Revue du Seizième Siècle* 8 (1990) 27-49.

βάσιμη, ο Sarmiento de Camboa υποστήριξε ότι παλαιότερα υπήρχε μία πανατλαντική ήπειρος, ή οποία ξεκινούσε από τις άκτές της Ίσπανίας, τήν πόλη Gádiz, και συμπεριελάμβανε τά νησιά τών Άντίλλων και τήν Άμερική. Η Άτλαντίδα είχε κατοικηθεί από απογόνους του Νώε, οί όποιοι είχαν μεταβεί εκεί διά μέσου της Ίσπανίας και της Βόρειας Άφρικής και οί όποιοι είχαν δημιουργήσει άργότερα μία μεγάλη αυτοκρατορία. Όταν γύρω στό 1320 π.Χ. βυθίστηκε ή Άτλαντίδα στη θάλασσα, παρέμειναν κάποια σημεία γής, όπως π.χ. οί Δυτικές Ίνδιες, τά Κανάρια νησιά, ή πόλη Gádiz, για νά δείχνουν ότι υπήρξε κάποτε ή τεράστια αυτή ήπειρος. Κατά τόν Sarmiento de Gamboa, ή ύπαρξη παραδόσεων για τόν κατακλυσμό στους Ίνκας άντικατόπτριζε τίς ιστορικές τους παραδόσεις σχετικά μέ τή βύθιση της Άτλαντίδας¹³². Η θεωρία αυτή, ή όποία ήταν άρκετά διαδεδομένη μέχρι τό 1580, έτυχε άρνητικής κριτικής από υποστηρικτές διαφορετικών άπόψεων σχετικά μέ τήν πρώτη κατοίκηση της Άμερικής, κυρίως δέ από τόν José de Acosta στό έργο του *Historia natural y moral de las Indias* (Sevilla 1590)¹³³. Τό άποτέλεσμα ήταν νά έγκαταληφθεί τελικά ή θεωρία αυτή μετά τό 1600¹³⁴. Πάντως, στό άρθρο του για τήν Άμερική στην *Encyclopédie*, ό D. Diderot υποστήριξε ότι ή Άμερική ήταν ή γνωστή στην Άρχαιότητα ήπειρος Άτλαντίδα¹³⁵.

Άναφορικά δέ μέ τά στοιχεία πού χρησιμοποίησε ό Θεοτόκης από τόν Καρέριο, πρέπει νά σημειωθεί έδω άρχικά ότι ό τελευταίος ήταν ό Ίταλός περιηγητής Giovanni Francesco Gemelli Careri (1651-1725). Ό Gemelli Careri είχε σπουδάσει νομικά, είχε εισέλθει στό διοικητικό τομέα και από τό 1685 μέχρι τό 1687 είχε ταξιδέψει στην Ίταλία, Γαλλία,

132. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, ό.π., σ. 30.

133. Βλ. ό.π., σ. 52-53. Ό José de Acosta ήταν ένας από τούς πιο σημαντικούς έρευνητές του θέματος της πρώτης κατοίκησης της Άμερικής και είχε υποστηρίξει ως πιθανότερη τήν ύπαρξη κάποιου συνδέσμου γής μεταξύ της Άμερικής και του μέχρι τότε γνωστού κόσμου. Τή θεωρία του αυτή μάλιστα είχε διατυπώσει ό José de Acosta πριν άκόμη γίνει ή έξερεύνηση της Καμτσάτκας. Για τή γενικότερη συμβολή του José de Acosta, βλ. S. JARCHO, *Origin of the American Indian as Suggested by Fray Joseph de Acosta* (1589), *Isis* 50 (1959) 430-438. F. DEL PINO-DÍAZ, *La Renaissance et le Nouveau Monde: José d' Acosta, jésuite anthropologue* (1540-1600), *L' Homme* 122/124 (1992) 309-326.

134. Βλ. HUDDLESTON, *Origins*, σ. 56.

135. Βλ. R. SWITZER, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. IV (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 58), Genève 1967, σ. 1481-1499, στη σ. 1487. Για τά άρθρα στην *Encyclopédie* σχετικά μέ τήν Άμερική, βλ. επίσης S. E. MALUEG, *America in the Encyclopédie*, in *Transactions of the Fourth International Congress on the Enlightenment*, v. III, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 153, Oxford 1976, σ. 1381-1394.

Γερμανία και Ουγγαρία. Τόν Ιούνιο του 1693 ξεκίνησε να κάνει τό γύρο του κόσμου. Καθ' ὁδόν πέρασε και από τό Μεξικό, όπου ἔμεινε 11 μήνες. Στήν Ἰταλία γύρισε τό 1698, όπου δημοσίευσε σέ σύντομο διάστημα τίς ἐντυπώσεις του ἀπό τό ταξίδι αὐτό σέ 6 τόμους μέ τόν τίτλο *Giro del mondo* (Napoli 1699-1700). Τό ἔργο αὐτό γνώρισε μεγάλη ἐκδοτική ἐπιτυχία και μεταφράστηκε σέ πολλές γλώσσες. Ὅσον ἀφορᾷ τίς πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri γενικά, παλαιότερα ὑπῆρχαν ὀρισμένες ἀμφισβητήσιες σχετικά μέ τήν ἀξιοπιστία τους. Σήμερα ὁμως θεωρεῖται ὅτι οἱ περιγραφές του εἶναι ἀξιόπιστες στά βασικά τους σημεῖα. Εἰδικά δέ γιά τήν περιγραφή τοῦ Μεξικοῦ, πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, θεωρήθηκε ὅτι εἶναι ἀκριβής και πολῦτιμη - μεταξύ τῶν ἄλλων δέ και ἀπό τόν Alexander von Humboldt-, κυρίως γιατί προερχόταν ἀπό μία πρώιμη ἐποχή, ἀπό τήν ὁποία δέν ὑπῆρχαν πολλές διαθέσιμες πληροφορίες γιά τό Μεξικό γενικά¹³⁶.

Εἰδικότερα γιά τήν παράδοση σχετικά μέ τόν κατακλυσμό ἀπό τό Μεξικό, στήν ὁποία ἀναφέρθηκε ὁ Θεοτόκης, πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι αὐτή εἶναι μία ἀπό τίς πολλές σχετικές παραδόσεις πού προέρχονται ἀπό τό χῶρο τῆς Κεντρικῆς Ἀμερικῆς. Ὁ ἀνθρωπολόγος F. Horcasitas ἔχει συγκεκριμένα ἐντοπίσει 63 διαφορετικές παραδόσεις κατακλυσμοῦ ἀπό τήν Κεντρική Ἀμερική, τίς ὁποῖες ἐρεύνησε γιά νά διαπιστώσει τυχόν βιβλικές ἐπιδράσεις καθώς και τήν ὑπαρξη αὐτοχθόνων στοιχείων. Κατατάσσοντας τίς παραδόσεις αὐτές ἀνάλογα μέ τά χαρακτηριστικά τῆς καθεμιᾶς, ὁ Horcasitas ἐπεσήμανε και 14 παραδόσεις, σύμφωνα μέ τίς ὁποῖες ὁ κατακλυσμός αὐτός ἦταν παγκόσμιος, κατέστρεψε τή γῆ συνολικά και ἀπό τόν ὁποῖο διασώθηκαν μόνο μερικοί ἀνθρωποί¹³⁷. Μία ἀπό τίς παραδόσεις αὐτές τῶν Ἰνδιάνων πού χρησιμοποιοῦν τή γλώσσα Nahua, δηλαδή, τῶν Ἀζτέκων, μοιάζει πολῦ μέ τήν παράδοση πού διέσωσε ὁ Gemelli Careri, ἡ ὁποία σχετίζεται μέ τήν ἴδρυση τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ και ἡ ὁποία εἶναι στά βασικά της σημεῖα ἡ ἀκόλουθη. Οἱ μόνοι πού σώθηκαν πάνω σέ κάποιο κανό ἀπό τόν παγκόσμιο κατακλυσμό ἦταν ἕνας ἀνδρας ὀνόματι Cóchcox (ἢ Teocipactli) και μία γυναίκα ὀνόματι Chichequétzal (ἢ Xochiquétzal). Ὅταν τά νερά ὑποχώρησαν, τό κανό

136. Βλ. τό σχετικό ἄρθρο γιά τόν Gemelli Careri στό λεξικό τοῦ D. HENZE, *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde*, Bd. II, Graz 1983, σ. 332-333, όπου και πλούσια βιβλιογραφία. Βλ. επίσης A. MAGNAGHI, *Il viaggiatore Gemelli Careri e il suo "Giro del mondo"*, Bergamo 1900. G. ROGAI, *Voci esotiche nel "Giro del mondo"* di G. F. Gemelli Careri. Tesi di Laurea. Università degli Studi di Firenze, Facoltà di Lettere e Filosofia, Firenze 1962.

137. Βλ. F. HORCASITAS, *An Analysis of the Deluge Myth in Mesoamerica*, in A. DUNDES, ed., *The Flood Myth*, Berkeley/Los Angeles 1988, σ. 183-219, όπου και ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία γιά τό ὄλο θέμα.

τους προσάραξε τελικά στο βουνό Culhuacan (ή Colhuacan). Τά κωφάλαλα παιδιά τους πολλαπλασιάστηκαν, έως ότου ένα περιστέρι τά ξμαθε νά μιλοῦν διάφορες γλώσσες. Ἡ ἀσυνεννοησία ὅμως μεταξύ τους τά ἀνάγκασε τελικά νά διασκορπιστοῦν σέ διάφορα μέρη. Ἐπ' αὐτά, 15 πατριάρχες πού μιλοῦσαν τήν ἴδια γλῶσσα, ἐνώθηκαν καί ἀφοῦ περιπλανήθηκαν 104 χρόνια, κατέληξαν τελικά στό μέρος πού σήμερα ὀνομάζεται Μεξικό. Ἡ πληροφορία πάντως σχετικά μέ τήν ἡμερομηνία ἴδρυσης τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ τό 1325 ἀπό τήν κτίση τοῦ κόσμου, τήν ὁποία ἡμερομηνία οἱ Ἰνδιάνοι ὀνόμαζαν στή γλῶσσα τους «ome calli» (στό πρωτότυπο τοῦ Gemelli Careri «ome cagli»), θεωρεῖται σήμερα ὅτι προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα ἀπό κάποιο λάθος στήν ἀντιγραφή της¹³⁸.

Ὁ Θεοτόκης, παρότι δέν θεωροῦσε ἀπόλυτα ἀξιόπιστες τίς εἰδήσεις τοῦ Gemelli Careri, δέχθηκε πάντως τήν παραπάνω χρονολογία, γιατί κυρίως ἐνδιαφερόταν νά δείξει ὅτι ὁ βιβλικός κατακλυσμός εἶχε παγκόσμια ἐπίδραση καί ὅτι ἡ πρώτη κατοίκηση τοῦ Μεξικοῦ (καί τῆς Ἀμερικῆς γενικότερα) εἶχε συμβεῖ μετά τό γεγονός αὐτό. Ὑπάρχει βέβαια τό πρόβλημα μέ βάση πύ παλαιοδιαθηκικό κείμενο ἔγινε ὁ ὑπολογισμός αὐτός, δεδομένου ὅτι ὑπάρχουν σημαντικές διαφορές στίς σχετικές χρονολογίες μεταξύ τοῦ μασωριτικοῦ, τοῦ σαμαρειτικοῦ καί τοῦ κειμένου τῶν Ο΄. Συγκεκριμένα ἀπό τή δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου μέχρι τόν κατακλυσμό τά τρία αὐτά διαφορετικά κείμενα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὑπολογίζουν ἀντίστοιχα 1656, 1307 καί 2242 (ἢ 2262) χρόνια¹³⁹. Ἄν ὑποθέσουμε εὐλογα ὅτι ὁ Θεοτόκης ἀκολουθοῦσε τό κείμενο τῶν Ο΄ καί ἐφόσον ὑπολόγιζε τήν κατοίκηση τῆς Ἀμερικῆς γύρω στά 2 μέ 3 χιλιάδες χρόνια πρίν τήν ἐποχή του, τότε θεωροῦσε πιθανότατα τήν προαναφερθεῖσα χρονολογία

138. Τά παραπάνω στοιχεῖα ἐλήφθησαν ἀπό μιά σχολιασμένη σύγχρονη ἔκδοση τῆς περιγραφῆς τοῦ Μεξικοῦ ἀπό τόν Gemelli Careri. Βλ. GIOVANNI FRANCESCO GEMELLI CARERI, *Viaje a la Nueva España, estudio preliminar, traducción y notas de Francisca Perujo* (Nueva Biblioteca Mexicana 29), México 1976, σ. 24-25, ὅπου ὑπάρχει καί ἀνατύπωση τῆς ἀζτεκικῆς παράστασης-ἐπιγραφῆς πού ἐρμήνευσε ὁ Gemelli Careri. Τό σχετικό κεφάλαιο τοῦ Gemelli Careri βασίζεται πάντως σέ σημαντικό βαθμό στό ἔργο τοῦ José de Acosta.

139. Βλ. E. MANGENOT, *Chronologie biblique*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 718-740, στή στήλη 721. W. VOLCK, *Noah und seine Söhne, Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche* 14 (Leipzig 1904³) 139-148, στίς σ. 140, 147-148. Βλ. καί τό ἄρθρο *Χρονολογία βιβλική. Παλαιά Διαθήκη, Θρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 12 (1968) 371-373, στή στήλη 373. Βλ. ἐπίσης Prof. BERTHEAU, *Ueber die verschiedenen Berechnungen der zwei ersten Perioden in der Genesis und die ihnen zu Grunde liegenden chronologischen Annahmen, Jahresbericht der Deutschen morgenländischen Gesellschaft für 1845-1846* (Leipzig 1846) 40-58, στίς σ. 43-51.

τῆς ἴδρυσης τῆς πόλης τοῦ Μεξικοῦ ὡς τό ἔτος 1325 πρό Χριστοῦ. Ἡ χρονολογία αὐτή τοποθετεῖται ἔτσι σαφῶς μετά τήν ἡμερομηνία τοῦ κατακλυσμοῦ, ἡ ὁποία προκύπτει ἄν ἀφαιρέσουμε τά 2242 (ἢ 2262) χρόνια ἀπό τήν ἡμερομηνία δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή, τό ἔτος 5508/9 π.Χ., ὅπως πιστευόταν τό 18ο αἰώνα στήν Ὁρθόδοξη Ἀνατολή¹⁴⁰.

Ἀξίζει νά τονιστεῖ ἐδῶ παρενθετικά ὅτι ὁ Θεοτόκης ἔδειχνε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς ἀξιοπιστίας τῆς βιβλικῆς χρονολογίας καί σέ ἄλλα ἔργα του. Στή μετάφραση τοῦ ἀντιβολταιρικοῦ ἔργου τοῦ Clémence ἔκανε λόγο σέ δύο ἐκτενεῖς σημειώσεις γιά τή σχέση τῆς βιβλικῆς χρονολογίας μέ τίς χρονολογίες τῶν Ἰνδῶν, τῶν Κινέζων, τῶν Χαλδαίων καί τῶν Αἰγυπτίων. Βασικός σκοπός του ἦταν νά ὑπερασπίσει τή βιβλική χρονολογία καί νά ἀναιρέσει τή βασισμένη σέ χρονικά ἄλλων λαῶν ἄποψη ὅτι ὁ κόσμος ἦταν πολύ ἀρχαιότερος ἀπ' ὅτι τόν παρουσίαζε ἡ Ἁγία Γραφή¹⁴¹. Ἀναφορικά δέ μέ τίς χρονολογικές διαφορές στό μασωριτικό, στό σαμαρειτικό καί στό κείμενο τῶν Ο', ὁ Θεοτόκης σημείωσε τά ἐξῆς χαρακτηριστικά: «Οἱ Χριστιανοί πιστεύειν ἐπαγγέλλονται τῶ τῶν ἱερῶν συγγραφέων ὕφει, οὐχί δέ ταῖς τῶν μεταγραφῶν ἀλλοιωσεσί τε καί παραδρομαῖς. Ἄχρις οὐ δέ ἡ Ἐκκλησία ἀποφανθῆ, τίς τῶν τριῶν χρονολογιῶν προτιμητέα, τῶν ἄλλων ἀποβληθειῶν, οὐδεμία τούτων δύναται εἶναι εἰδικόν τῆς πίστεως ἡμῶν ἀντικείμενον. Σημείωσαι, ὅτι ἡ τῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησία τήν τῶν Ἑβδομήκοντα μετάφρασιν δεχομένη, τήν οὐ μόνον κατά τήν χρονολογίαν, ἀλλά καί κατά πάντα λόγον τῶν ἄλλων προτιμητέα [...] Ἡ γάρ κατά τούς Ἑβδομήκοντα χρονολογία ἀρχαιότερα ἐστί καί αὐτῆς τῆς λεγομένης βεβαίας, καί ἀμφιβόλου καί πλαστῆς τῶν Σινῶν ἱστορικοχρονολογίας»¹⁴². Ἀπό τό παράθεμα αὐτό φαίνεται καθαρά ἡ σημασία πού ἀπέδιδε ὁ Θεοτόκης στήν ἀπόλυτη ἀξιοπιστία τῆς χρονολογίας τῆς Βίβλου (εἰδικά τῶν Ο') σέ σχέση μέ ἄλλες παραδόσεις χρονολόγησής τοῦ κόσμου.

140. Βλ. π.χ. Π. ΚΟΝΤΟΣ, Ποικίλη Διδασκαλία, ἦτοι, ἀλφαβητάριον εὐμαθείας, Βιέννη 1806², σ. 1.

141. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 593-610, 654-663. Τό ὄλο θέμα εἶχε ἀποτελέσει ἀντικείμενο σημαντικῶν συζητήσεων καί διαφωνιῶν τήν ἐποχή ἐκεῖνη. Βλ. τό σχετικό ἄρθρο Chronologie στήν *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 3 (Paris 1753, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 3, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 390-400. Βλ. καί πτό πρόσφατα WHITE, A History, ὁ.π., v. I, σ. 249-265. A. T. GRAFTON, Joseph Scaliger and Historical Chronology: The Rise and Fall of a Discipline, *History and Theory* 14 (1975) 156-185. J. D. NORTH, Chronology and the Age of the World, in W. YOURGRAU/A. D. BRECK, eds., *Cosmology, History, and Theology*, New York 1977, σ. 307-333.

142. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], Ἀπόδειξις, ὁ.π., σ. 610.

Πρέπει, τέλος, να αναφερθεί επεξηγηματικά ότι ο παραπάνω τύπος παράδοσης περί κατακλυσμού δέν είναι ο πιο συνηθισμένος στην Κεντρική Ἀμερική. Γενικά πάντως, είναι πολύ δύσκολο να επισημανθεί με ακρίβεια αν πρόκειται για τελείως αυτόχθονη παράδοση ή για μία παράδοση επηρεασμένη από το βιβλικό πρότυπο μετά την άφιξη Χριστιανών ιεραποστόλων στην Κεντρική Ἀμερική. Ὅσον αφορά δὲ ειδικότερα τὴ θεωρία τοῦ Gemelli Careri, ἡ ὁποία διαδόθηκε ἀρκετά στή συνέχεια λόγω τῆς δημοσιότητας τοῦ ἔργου του¹⁴³, ἀξίζει ἐπίσης νά λεχθεῖ ὅτι προέρχεται βασικά ἀπό τὴν ἑρμηνεία κάποιων ἀζτεκικῶν παραστάσεων. Ὑπάρχουν ὁμως πολλές ἀμφιβολίες γιὰ τὸ ἂν πράγματι ὁ Gemelli Careri τίς εἶχε ἑρμηνεύσει σωστά. Ἔχει διατυπωθεῖ μάλιστα ἡ ἄποψη ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτές δηλώνουν οὐσιαστικά κάτι διαφορετικό. Κατὰ τὸν José Fernando Ramirez, τὸ προαναφερθὲν περιστέρι ἀντιστοιχεῖ στοῦ γνωστοῦ μεξικάνικο πουλί Tihuitochan, τοῦ ὁποίου ἡ κραυγὴ «Tihui» ἑρμηνεύεται ὅτι σημαίνει «ἄς πορευθοῦμε». Μὲ βάση αὐτό, θεωρεῖται ὅτι οἱ ἐν λόγω παραστάσεις ἀναφέρονται μᾶλλον σὲ θαλάσσιες περιπλανήσεις τῶν Ἀζτέκων¹⁴⁴. Οἱ ἀμφισβητήσεις αὐτές βέβαια δέν ἦταν γνωστές τότε στὸν Θεοτόκη, γιὰ τὸν ὁποῖο οἱ πληροφορίες τοῦ Gemelli Careri εἶχαν ἰδιαίτερη σημασία στήν προσπάθειά του νά ἀποδείξει τὴν ἱστορικὴ ἀξιοπιστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καὶ ειδικότερα σὲ σχέση μὲ τὸν παγκόσμιο κατακλυσμό.

XI

Ὁ Θεοτόκης προχώρησε στή συνέχεια στοῦ ἀκανθῶδες θέμα πού εἶχε τίξει στήν ἀρχὴ ὁ Νεόφυτος, δηλαδή, στοῦ ὅτι διάφοροι ἄθεοι εἶχαν ἀρνηθεῖ τὴν παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁴⁵ μὲ βάση τὸ ἐπιχειρήμα

143. Πρβλ. F. VON SCHWARZ, *Sintfluth und Völkerwanderungen*, Stuttgart 1894, σ. 15-16 (Nr. 43). M. WINTERNITZ, *Die Flutsagen des Alterthums und der Naturvölker*, *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 31 (1901) 305-333, στή σ. 311. Πρβλ. ἐπίσης HORCASITAS, *An Analysis*, σ. 191.

144. Βλ. R. ANDREE, *Die Flutsagen. Chronologisch betrachtet*, Braunschweig 1891, σ. 105-106.

145. Ἡ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ ἀποτελοῦσε μιά παλιά, ὄχι μόνο χριστιανικὴ ἀλλὰ καὶ ἰουδαϊκὴ παράδοση. Βλ. γενικά J. P. LEWIS, *A Study of the Interpretation of Noah and the Flood in Jewish and Christian Literature*, Leiden 1968. Ὑπῆρξαν, βέβαια, διαφορετικὲς ἀπόψεις γιὰ τὸ πῶς πρέπει νά κατανοηθεῖ ἡ παγκοσμιότητα αὐτή. Ἡ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων δεχόταν τὴν ἀπόλυτη γεωγραφικὴ παγκοσμιότητα τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ. σχετικὰ στοῦ ἄρθρο τοῦ E. MANGENOT, *Déluge*, in F. VIGOUROUX, éd., *Dictionnaire de la Bible* 2 (Paris 1899) 1343-1358, στίς στήλες 1350-1351. Ὑπῆρχαν βέβαια πολλὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δέν συνηγοροῦσαν ὑπὲρ μιᾶς τέτοιας παγκοσμιότητας τοῦ κατακλυσμοῦ. Βλ.

ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς ἙΑμερικῆς δέν εἶχαν ἐπηρεαστεῖ ἀπό τό κοσμογονικό αὐτό γεγονός. Ὁ Θεοτόκης δήλωσε εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὅτι γνώριζε καλά τό θέμα αὐτό καί «οὓς προτείνουσιν ἀλόγους οἱ ἄλογοι λόγους». Παραδείγματος χάριν, ὑποστήριζαν ὅτι δέν ἐπαρκοῦσε «τό ἐπί γῆς ὕδωρ σύν αὐτῷ τῷ ὑπεράνω γῆς ὕδατι» γιά νά κατακλύσει ὀλόκληρη τή γήινη σφαῖρα καί νά ὑπερκαλύψει τίς κορυφές τῶν ψηλῶν βουνῶν. Ἐπιπλέον, ἰσχυρίζονταν ὅτι, ἀφοῦ τό νερό εἶναι βαρύτερο ἀπό τόν ἀέρα, δέν θά ἦταν ποτέ δυνατόν κάτι βαρύτερο «ἐποχεῖσθαι» καί «ἐπιπολάζειν» πάνω σέ κάτι ἐλαφρότερο. Ἔτσι, ἀφοῦ δέν ὑπῆρχε ἄλλη βάση «ἐπί τά τῆς γῆς ἔσχατα» ἐκτός ἀπό τόν ἀέρα γιά νά στηριχθεῖ τό νερό, τότε ἀναγκαστικά δέν θά ἦταν ποτέ δυνατό νά καλύφθηκε ἀπό νερό ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τῆς γῆς. Δέν θά μπορούσε κανείς ἐπίσης νά ἰσχυριστεῖ ὅτι στή συνεχόμενη ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ ὑπάρχουν ὑψηλότερα ἢ χαμηλότερα σημεῖα καί ἐπομένως ὅτι μερικές φορές θά μπορούσαν νά καλυφθοῦν ἀπό τό νερό τά ὑψηλότερα μέρη τῆς γῆς. Ἄλλωστε, ὅταν δέν ὑπάρχουν κύματα, ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ εἶναι «διά τήν τῶν μερῶν ἰσορροπία, μία συνεχῆς ἐπίπεδος καί τῷ ὀρίζοντι παράλληλος»¹⁴⁶.

Ὁ Θεοτόκης δέν θεώρησε ἀναγκαῖο στό σημεῖο αὐτό νά ἀναιρέσει τίς ἀπόψεις αὐτές καί τυχόν ἄλλες σαθρότερες, «ὡν τήν μνήμην ἔναυλον οὐκ ἔχω», ὅπως ὁμολόγησε, μέ ἐπιστημονικά ἐπιχειρήματα. Οἱ ὑποστηρικτές τέτοιων ἀπόψεων ἦταν οὐσιαστικά ἀσύνητοι, «ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν ματαιωθέντες» (πρβλ. Ρωμ. 1:21), ἐπειδή δέν ἤθελαν νά ὑποτάξουν τίς πεπερασμένες δυνάμεις τῆς φύσης καί τούς νόμους τῆς σ' ἐκεῖνον πού χορήγησε καί μεταβάλλει τά πάντα καί δημιουργεῖ ὅλη τήν κτίση ἀπό τό μηδέν, δηλαδή, στόν Θεό. Ἐπομένως, στίς περιπτώσεις αὐτές θά χρειαζόταν πρῶτα νά πειστοῦν οἱ ἀμφισβητοῦντες «διά τῶν ἀναγκαίων λόγων» ὅτι ὑπάρχει Θεός καί ὅτι εἶναι «ὑπερτέλειον ὄν»· ἔπειτα δέ ὅτι εἶναι προνοητής, γιατί ἔδωσε στους ἀνθρώπους τήν Ἁγία Γραφή, καί παντοδύναμος, ἐπειδή δημιουργεῖ τά πάντα καί μπορεῖ νά κάνει ὅ,τι θέλει. Φυσικά, ὁ Θεός, κατά τόν Θεοτόκη, μπορούσε νά κάνει κάτι ἀσύγκριτα πῶς δύσκολο ἀπό τόν παγκόσμιο κατακλυσμό, ἄσχετα ἂν κάτι τέτοιο φαίνεται μέ ἀνθρώπινα κριτήρια μᾶλλον ἀδύνατο. Συμπερασματικά, μόνο ὅταν οἱ ἄθεοι ἀποδέχονταν τήν Ἁγία Γραφή ὡς θεῖο δῶρο, τότε θά μπορούσαν νά πειστοῦν γιά τή βεβαιότητα τοῦ βιβλικοῦ λόγου καί νά τόν χρησιμοποιήσουν σάν λυχνάρι πού θά τούς ὀδηγοῦσε μέ ἀσφάλεια

ἔνδεικτικά F. H. WOODS, Deluge, in J. HASTINGS, ed., *Encyclopaedia of Religion and Ethics* 4 (1911) 545-557, στίς σ. 545-546.

146. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 52.

στόν τραχύ και δύσκολο δρόμο τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας τῆς φύσης¹⁴⁷.

Ὁ Θεοτόκης ὁμως συνέχισε τὴν κριτικὴν κατὰ τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων ἀπόψεων σὲ ὕψος ὀξύτερο καὶ εἰρωνικότερο. Οἱ ἄθεοι αὐτοὶ, πρὶν κἄν γίνουν οἱ ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, εἶχαν προσπαθήσει νὰ ἀναιρέσουν τὴν Ἁγία Γραφή. Ὁ Θεοτόκης παρομοίασε τὶς προσπάθειές τους μὲ πολεμικὲς ἐνέργειες πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ κάποιον «ὄχυρό», τὸ ὁποῖο εἶχαν θεμελιώσει «ἐν τοῖς ὑπερμηκίστοις μεταξὺ ἡμῶν καὶ τῶν ἀντιπόδων ἀποστήμασι». Ἀπὸ ἐκεῖ ἐκτόξευαν τὰ βέλη τους μὲ σκοπὸ νὰ πλήξουν τὴν Ἁγία Γραφή. Συγκεκριμένα, ἰσχυρίζονταν ὅτι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ ζῶα τῆς Ἀμερικῆς δὲν μποροῦσαν νὰ εἶχαν προέλθει ποτέ ἀπὸ τὸν Νῶε καὶ τὴν κιβωτὸ του, δεδομένου ὅτι ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἀμερικῆς ἦταν τεράστια καὶ δὲν ἦταν δυνατό νὰ καλυφθεῖ (ἐν μέσῳ δυσδιόδευτον ἐπιδεικνύντες διάστημα). Μὲ βάση τὶς ἀπόψεις αὐτές, κατέληγαν τελικὰ στὸ συμπέρασμα ὅτι «οὐδ' ὁ ἱστορούμενος παγκόσμιος κατακλυσμός ἀληθής». Ὁ Θεοτόκης ὑπαινισσόταν προφανῶς ἐδῶ τὴ θεωρία σχετικὰ μὲ τοὺς Προαδαμίτες ἢ κάποιες παρόμοιες πολυγενετικὲς ἀπόψεις (π.χ. τοῦ Voltaire¹⁴⁸). Ὅμως, κατὰ τὴ γνώμη του, τὸ μέλλον εἶχε διαψεύσει οἰκτρά τὶς ἐλπίδες τῶν ὑποστηρικτῶν τέτοιων θεωριῶν. Μετὰ τὶς προαναφερθεῖσες ἐξερευνήσεις στὴν Καμτσάτκα, ἡ τεράστια δῆθεν ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ Παλαιοῦ καὶ τοῦ Νέου Κόσμου ἀποδείχθηκε οὐσιαστικὰ πολὺ μικρὴ. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν νὰ καταστραφεῖ ἐκ βάθρων τὸ «ὄχυρό» τῶν ἀθέων, ἀφοῦ δὲν εἶχε πλέον τόπο νὰ σταθεῖ, καὶ νὰ καταποντιστεῖ «σὺν αὐτοῖς βέλεσι [...] καὶ τοῖς φρενολήπτοις τοξόταις». Τὸ συμπέρασμα τοῦ Θεοτόκη ἦταν ὅτι τέτοιες ἐνέργειες κατὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἦταν καταδικασμένες a priori σὲ ἀποτυχία. «Θεός γάρ διὰ πάντα τελευτᾷ, καὶ νικᾷ διὰ παντός ἢ ἀλήθεια»¹⁴⁹.

Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ Θεοτόκης τελείωσε τὴν ἐκτενὴ ἐπιστολὴ του, τονίζοντας στὸν ἐπίλογο ὅτι δὲν γνώριζε ἂν τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θά ἱκανοποιοῦσαν τὶς ἀπορίες τοῦ Νεόφυτου. Ἀναλογιζόμενος δὲ ὅτι ὁ Νεόφυτος τὸν εἶχε ἀποκαλέσει «διδάσκαλον», τόνισε μετριόφρονα τὸ νεαρόν τῆς ἡλικίας του - ἦταν 42 χρονῶν τότε - καὶ ὀνόμασε τὸν ἑαυτοῦ «παιδίον» σὲ σχέση μὲ τὸν «σεβασμιώτατον» Νεόφυτο. Εὐχῆθηκε δὲ νὰ ἀξιωθεῖ κάποτε νὰ γηροκομήσει τὴν «αἰδέσιμον [...] πολιάν» τοῦ Νεόφυτου, αὐτὸς δὲ νὰ παιδαγωγῆσει τὴ δική του «εὐρίπιστον [...] νεότητα»¹⁵⁰. Πρόκειται

147. Ὁ.π., σ. 52-53.

148. Βλ. VOLTAIRE, *Essai sur les moeurs* [...], t. I, Paris 1963, σ. 28-31 καὶ t. II, Paris 1963, σ. 330-346.

149. ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, Τοῦ μακαρίου Νικηφόρου, ὁ.π., σ. 53.

150. Ὁ.π.

για στοιχεΐα πού δείχνουν τήν οικειότητα καί τήν άμοιβαία εκτίμηση μεταξύ τών δύο άνδρων, οί όποιοι είχαν ανταλλάξει καί άλλες επιστολές μεταξύ τους. Εΐναι γνωστή επίσης ή άλληλογραφία του Νεόφυτου καί μέ τόν Εϋγένιο Βούλγαρι¹⁵¹, όταν καί αυτός βρισκόταν για κάποιο διάστημα στό γερμανικό χώρο. Δέν αποκλείεται μάλιστα ό Βούλγαρις, πού είχε στενές σχέσεις μέ τόν Θεοτόκη, νά τόν είχε συστήσει στόν Νεόφυτο. 'Ο Ζαβίρας μάλιστα αναφέρει ένα απόσπασμα επιστολής του Βούλγαρη προς τόν Νεόφυτο για κάποιο θεολογικό ζήτημα, όπου ό Βούλγαρις πρότεινε νά ακούσουν καί τή διαιτητική γνώμη του Θεοτόκη, για τόν όποιο εκφράστηκε επαινετικότητα (*ώς άνήρ ών, ουχ όπως τή θύραθεν σοφία κομών, αλλά καί τήν έσω ταύτης καί ήμετέρας εϋ μάλα ήκων, καί τῷ υπέρ ευσεβείας ζήλω, καί τών καθ' αυτήν δογμάτων τή όρθότητι καλλυνόμενος. Τούτου ή μαρτυρία, αντί χιλίων έσται, μάλλον δέ αντί πάντων τών ευσεβεΐν αίρουμένων*)¹⁵².

XII

Προχωρώντας στό σχολιασμό του τελευταίου τμήματος τής επιστολής, πρέπει νά τονιστεί αρχικά ή μεγάλη σημασία πού έδινε ό Θεοτόκης στην 'Ορθόδοξη χριστιανική του πίστη, τήν όποία δέν είχε πρόθεση νά άμφισβητήσει ποτέ, παρά τήν ένασχόλησή του μέ πολλά καί διάφορα επιστημονικά θέματα. 'Ο όξϋς, δηκτικός καί ειρωνικός του τόνος άπέναντι στις διάφορες αντιβιβλικές θεωρίες ήταν προφανέστατα επηρεασμένος από τό γενικότερο κλίμα τής εποχής του Διαφωτισμού, τό όποιο χαρακτηριζόταν από έντονες άμφισβητήσεις τής 'Αγίας Γραφής, τής 'Εκκλησίας καί τής χριστιανικής διδασκαλίας γενικότερα. 'Ο Θεοτόκης, όπως εΐναι γνωστό, έπαιξε άργότερα σημαντικό ρόλο στην άπολογητική προσπάθεια τής 'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας κατά τών ιδεών του Διαφωτισμού καί μετέφρασε στα έλληνικά τό 1794, προσθέτοντας εκτενείς σημειώσεις στό τέλος, ένα έργο του Clémence κατά του Voltaire¹⁵³, ενός εκπροσώπου του Διαφωτισμού πού είχε ασκήσει όξϋτατη κριτική στην 'Αγία Γραφή¹⁵⁴.

151. Βλ. ένδεικτικά MORAUX, Bibliothèque, ό.π., σ. 136. ΤΖΩΓΑΣ, 'Η περι μνημοσύνων έρις, ό.π., σ. 22. CAMARIANO-CIORAN, Les Académies princières, ό.π., σ. 415.

152. Παρά ZABIRA, Νέα 'Ελλάς, ό.π., σ. 492.

153. Για τόν αντιβολταιρικό άγώνα του Θεοτόκη, βλ. ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ, 'Ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ό.π., σ. 52-57. Βλ. καί τόν έντονα αντιβολταιρικό πρόλογο του ΘΕΟΤΟΚΗ στη μετάφραση του έργου του CLÉMENCE, 'Απόδειξις, ό.π., σ. στ' -ιζ'.

154. Βλ. ένδεικτικά A. AGES, Voltaire and the Old Testament: the Testimony of his Correspondence, in *Transactions of the Second International Congress on the Enlightenment*, v. I (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 55), Genève 1967, σ. 43-63. Εϊδικά

Στό έργο του αυτό ό Clémentence άναφέρθηκε καί στό πρόβλημα τοῦ κατακλυσμοῦ¹⁵⁵, «τό διηλεκτές άντικείμενον τῶν σοφισμάτων τῶν άπίστων»¹⁵⁶, ένῶ ό Θεοτόκης προσέθεσε στό τέλος καί όρισμένα δικά του σχόλια¹⁵⁷. Πτυχές αὐτῆς τῆς γενικότερης πολεμικῆς του κατά τοῦ άντιχριστιανικοῦ χαρακτήρα τοῦ Διαφωτισμοῦ διαπιστώνονται ἤδη στήν πρώτη ἐποχή πού έξετάσαμε. Τά στοιχεῖα αὐτά ἐπιβεβαιώνουν τή γενική όμολογία όλων τῶν έρευνητῶν τῆς προσωπικότητας τοῦ Θεοτόκη, δηλαδή, ότι ἡ ένασχόλησή του μέ τίς φυσικές-θετικές επιστήμες δέν έπηρέασε τό Ὁρθόδοξο πιστεύω του καί ότι ἡ επιστημονική του έρευνα παρέμεινε πάντα ύποταγμένη στους γενικότερους θρησκευτικούς προσανατολισμούς του¹⁵⁸.

Εἰδικά γιά τό θέμα τοῦ παγκόσμιου κατακλυσμοῦ, πρέπει νά σημειωθεῖ επιπλέον ότι άποτέλεσε ένα άπό τά πιό πολυσυζητημένα θέματα στίς ιστορικές σχέσεις μεταξύ θρησκείας καί επιστήμης. Μέ άφορμή τό θέμα αὐτό, πολλοί προσπάθησαν νά δείξουν τή συμφωνία ἢ τή διαφωνία τῆς Ἁγίας Γραφῆς μέ τή γεωλογία καί τήν παλαιοντολογία καθώς καί μέ τή συγκριτική έθνολογία καί μυθολογία. Οἱ προσπάθειες νά έπιτευχθεῖ κάποια συμφωνία τό 16ο καί 17ο αἶώνα είχαν βασικά άποτύχει, ὅπως έδειξε ό D. Cameron Allen¹⁵⁹. Τό ἴδιο συνέβη καί τό 18ο αἶώνα, στόν όποιο άναφερόμαστε, αλλά καί τό 19ο αἶώνα, όταν ἡ ένταση μεταξύ θρησκείας καί επιστήμης όξύνθηκε σημαντικά¹⁶⁰. Ἐνα άπό τά μεγαλύτερα προβλήματα τό 19ο αἶώνα ἦταν άν ό βιβλικός κατακλυσμός είχε άποτελέσει πράγματι

γιά τήν Πεντάτευχο καί τό θέμα τοῦ κατακλυσμοῦ, βλ. D. LÉVY, *Voltaire et son exégèse du Pentateuque: critique et polémique* (Studies on Voltaire and the Eighteenth Century 130), Banbury, Oxfordshire 1975, σ. 21-34. Βλ. επίσης B. E. SCHWARZBACH, *Voltaire's Old Testament Criticism* (Études de Philosophie et d' Histoire 20), Genève 1971.

155. Βλ. CLÉMENTENCE, Ἐπόδειξις, ὁ.π., σ. 350-355.

156. Ὁ.π., σ. 350.

157. Βλ. [ΘΕΟΤΟΚΗΣ], ὁ.π., σ. 621.

158. Πρβλ. PODSKALSKY, *Griechische Theologie*, ὁ.π., σ. 371.

159. D. CAMERON ALLEN, *The Legend of Noah. Renaissance Rationalism in Art, Science and Letters* (Illinois Studies in Language and Literature 33/3-4), Urbana 1963.

160. Βλ. ένδεικτικά WHITE, *A History*, ὁ.π., v. I, σ. 225-248. R. RAPPAPORT, *Geology and Orthodoxy: The Case of Noah's Flood in Eighteenth-Century Thought*, *The British Journal for the History of Science* 11 (1978) 1-18. C. C. GILLISPIE, *Genesis and Geology. A Study in the Relations of Scientific Thought, Natural Theology, and Social Opinion in Great Britain, 1790-1850* (Harvard Historical Studies 58), Cambridge, MA 1951, New York/London 1959². Γιά τή σημασία τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τοῦ Gillispie, βλ. N. A. RUPKE, C. C. Gillispie's *Genesis and Geology*, *Isis* 85 (1994) 261-270. Βλ. επίσης C. RUSSELL, *Noah's Flood: Noah and the Neptunists*, *Faith and Thought* 100 (1972/73) 143-158. J. R. MOORE, *Charles Lyell and the Noachian Deluge*, *Evangelical Quarterly* 45 (1973) 141-160.

τήν άφορμή για ριζικές γεωλογικές αλλαγές και άν σχετιζόταν με τή Θεία πρόνοια και τήν επέμβαση του Θεού στις φυσικές διαδικασίες. Τό θέμα του κατακλυσμού είχε συζητηθεί και στην Έλλάδα τήν ίδια περίοδο με σκοπό νά δειχθεί ή συμφωνία Βίβλου και έπιστήμης¹⁶¹, παρότι παρατηρούμε παράλληλα και άμφισβητήσεις τής ιστορικότητας του παγκόσμιου κατακλυσμού¹⁶². Ειδικά πάντως για τό χῶρο τής Δυτικής Εύρώπης, άξίζει νά σημειωθεί έδῶ ότι ένας από τούς σημαντικότερους άμφισβητές του παγκόσμιου κατακλυσμού - έκτός του Baron d' Holbach - ύπῆρξε ό Voltaire. Κατά τή γνώμη του, τό βιβλίο τής Γενέσεως ήταν μία συλλογή λαϊκών - ὄχι άποκλειστικά Ιουδαϊκών- μύθων και παραδόσεων και ένας παγκόσμιος κατακλυσμός ήταν έπιστημονικά τελείως άδύνατος. 'Η μόνη λύση θά ήταν νά έντάξει κανείς τό ὄλο θέμα στό χῶρο του θαύματος. 'Αλλά σέ άλλο σημείο, ό Voltaire άναφέρθηκε έντελῶς άρνητικά στό πῶς δημιουργούνται τά «θαύματα» άνάμεσα σέ άγράμματος και άμόρφωτους λαούς¹⁶³. Στην ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι κινείται γενικά και τό σχετικό άρθρο «Déluge» του Boulanger στην *Encyclopédie*, στό ὅποιο έξετάστηκαν τά ύπέρ και τά κατά τής θεωρίας για τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹⁶⁴. Τό κλίμα αυτό έξηγεί τό γιατί ό Θεοτόκης τήν ίδια έποχή προσπάθησε νά ύποστηρίξει τήν ιστορικότητα και τήν άξιολογία τής βιβλικής αυτής παράδοσης. Τό χαρακτηριστικό δέ είναι ότι δέν άναίρεσε πάντα τίς έπιστημονικές άντιρρήσεις κατά του κατακλυσμού, ὅπως είδαμε παραπάνω, αλλά κατέφυγε συχνά στην παντοδυναμία του Θεού, πῶς πού δείχνει φανερά τίς θρησκευτικές του προτεραιότητες.

Τέλος, πρέπει νά άναφερθεί ότι ύπάρχουν και άλλα στοιχεία, τά

161. Βλ. ένδεικτικά Κ. ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ, Φυσική Πειραματική, περιεκτική τῶν νεωτέρων έφευρέσεων, Βιέννη 1812, σ. 745-751. Α. C. GASPARI, Είσαγωγή γενική τής Γεωγραφίας εις πλήρη τής γῆς γνώσιν, μετάφραση και έκδοση από τούς άδελφούς Καπετανάκη, τ. Β', Βιέννη 1816, σ. 258-269.

162. Βλ. μία χαρακτηριστική μαρτυρία του ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ, 'Οράματα και Θάματα, μεταγραφή, είσαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Α. Ν. Παπακόστα, 'Αθήνα 1983, σ. 96.

163. Βλ. VOLTAIRE, Dictionnaire philosophique, texte établi par R. Naves, Paris 1954, σ. 212-225, 314-320, 547-550.

164. Βλ. *Encyclopédie, ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* 4 (Paris 1754, nouvelle impression en facsimilé de la première édition de 1751-1780, v. 4, Stuttgart/Bad Cannstatt 1966) 795-803. Πρέπει νά σημειωθεί έδῶ ότι, παρά τίς γενικές κατευθύνσεις τῶν Diderot και d' Alembert, πολλά άρθρα θρησκευτικού περιεχομένου στην *Encyclopédie* συντάχθηκαν από ίερωμένους και μάλιστα σύμφωνα με τίς παραδοσιακές θρησκευτικές άντιλήψεις. Βλ. W. E. REX, "Arche de Noé" and other religious articles by Abbé Mallet in the *Encyclopédie, Studies in Eighteenth-Century Culture* 5 (1976) 333-352.

όποια συνηγορούν στο ότι η Ἀμερική δημιουργούσε διάφορα θεολογικά προβλήματα τό 18ο αἰώνα, ἄσχετα ἂν αὐτά δέν ἀποτελέσαν σημαντικές αἰτίες ἐρίδων. Βασική ἀφετηρία τῶν σχετικῶν προβλημάτων ἦταν πάλι ἡ συγκεκριμένη *νοοτροπία*, ἡ ὁποία παρουσιάστηκε στήν ἀρχή τοῦ παρόντος ἄρθρου καί τῆς ὁποίας οἱ ἐκφάνσεις ἦταν ἀρκετά διαφοροποιημένες. Μιά τέτοια περίπτωση παρατηρεῖται στό μοναχό Κύριλλο Λαυριώτη ἀπό τήν Πάτρα (1741/44-1829), ὁ ὁποῖος στήν πολύτομη καί ἀνέκδοτη *Ἑρμηνεία εἰς τήν Ἀποκάλυψιν* ἔθιξε καί τό θέμα τῆς Ἀμερικῆς. Τό κύριο πρόβλημα γιά τόν Κύριλλο ἦταν τό ἂν ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε τήν ὑπαρξη τῆς Ἀμερικῆς ἤ ὄχι. Σ' ἓνα λόγο του μετά τό τέλος τῆς *Ἑρμηνείας εἰς τήν Ἀποκάλυψιν*, ἀναφέρθηκε καί στό ἡμισφαίριο τῆς γῆς, «*τό ὕφ' ἡμᾶς ἔτερον, ὃ ἐστίν ἡ Ἀμερική*». Ὁ Κύριλλος ἔκανε λόγο γιά κάποιον Ὁρθόδοξο αὐτοκράτορα, ὁ ὁποῖος μελλοντικά θά ἐλευθέρωνε τό λαό τοῦ Θεοῦ ἀπό τήν τυραννία τῶν Τούρκων καθώς καί τήν προπαγάνδα τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καί τῶν Προτεσταντῶν καί θά προσκαλοῦσε ὄλους τοὺς μή Ὁρθόδοξους νά ἀσπαστοῦν αὐτήν τήν πίστη. Τό μελλοντικό αὐτό βασίλειο θά ἐπεκτεινετο σ' ὀλόκληρη τή γῆ, θά περιελάμβανε δέ καί τήν Ἀμερική. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ Κύριλλος τόνισε ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε πράγματι αὐτό τό μέρος τῆς γῆς, ἄσχετα ἂν μερικοί ὑποστήριζαν τό ἀντίθετο γιά νά δικαιώσουν τή θεωρία τους σχετικά μέ τήν τυχαία καί αὐτόματη γένεση τῶν ὄντων¹⁶⁵. Ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε στό σημεῖο αὐτό καί στίς αἰτιάσεις πού διατυπώνονταν τότε ἐναντίον τῆς πρόνοιας τοῦ Θεοῦ, μάλιστα δέ εἰδικά σέ σχέση μέ τοὺς κατοίκους τῆς Ἀμερικῆς καί τῆς ὑποτιθέμενης μή καταγωγῆς τους ἀπό τοὺς Πρωτοπλάστους. Ὁ Κύριλλος προσπάθησε νά ἀποδείξει ἀκριβῶς τό ἀντίθετο, δηλαδή, ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή γνώριζε στήν πραγματικότητα τήν ἡπειρο αὐτή καί ἄρα ὅτι ὁ Θεός σίγουρα τήν εἶχε συμπεριλάβει στά σχέδιά του γιά τή σωτηρία ὄλων τῶν ἀνθρώπων.

Σ' ἓναν ἄλλο λόγο του, ὁ Κύριλλος ἀναφέρθηκε ἐκτενέστερα στό ὄλο θέμα καί τόνισε ὅτι ὁ Ἰωάννης ὁ Θεολόγος γνώριζε σαφῶς τήν ὑπαρξη τῆς Ἀμερικῆς «*ἐμφράξας πάντων τῶν ἀθέων τά βλάσφημα στόματα, λεγόντων τοὺς ἀνθρώπους γενέσθαι ἐξ αὐτομάτου, καί οὐκ ἐκ τοῦ Ἀδάμ παραχθῆναι ὑπό τοῦ ἑνός τρισυποστάτου Θεοῦ, ὡς δῆθεν τῆς Ἀμερικῆς*

165. ΚΥΡΙΑΛΟΣ ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ, Πρὸς τοὺς μή δεχομένους τήν χιλιετή τοῦ Χριστοῦ μακαρίαν βασιλείαν, Λόγος 7, Χειρόγραφο 1 τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Τόμος 8, § ε 70'. Βλ. καί Α. ARGYRIOU, Les exégèses grecques de l' Apocalypse à l' époque turque (1453-1821). Esquisse d' une histoire des courants ideologiques au sein du peuple grec asservi (Ἐταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, Σειρά Φιλολογική καί Θεολογική 15), Θεσσαλονίκη 1982, σ. 640.

άγνωστου ούσης παρά τοίς πάλαι άνθρωποις καί τοῦ Ἑαμερικού ταύτην μετά πολλῶν κινδύνων καί πόνων, καί δαπάνης χρημάτων καί ἀνθρωπίνων σωμάτων εὐρόντος». Ἐνέφερε δέ διάφορα χωρία ἀπό τήν ἙΑποκάλυψιν (5:2-3, 13) γιά νά δείξει ὅτι ἡ χρησιμοποιούμενη ἔκφραση «ὑποκάτω τῆς γῆς» σήμαινε ὅτι ὁ ἙΙωάννης γνώριζε τήν ἙΑμερική¹⁶⁶, τῆς ὁποίας οἱ κάτοικοι, μετά τή πτώση τῶν δύο θηρίων, θά μετεστρέφοντο στήν ἙΟρθοδοξία. Ἐπομένως, κατά τόν Κύριλλο, «ἐπιστομίζονται τοίνυν πάντες οἱ ἄλλοτριόφρονες ἙΑθεοί, λέγοντες τήν θεϊάν Γραφήν μή εἶδέναι οὐδ' ὄλωσ τήν ἙΑμερικήν, τοῦ Θεολόγου ταύτην οὐ μόνον εἰπόντος, ἀλλά καί τήν εἰς τόν Χριστόν πίστιν αὐτῆς»¹⁶⁷. Οἱ ἀπόψεις αὐτές τοῦ Κύριλλου δέν πρέπει νά ἐκπλήσσουν, γιατί ὄλο τό ὄγκῶδες ἔργο του βριθεἰ ἀπό τέτοιες ὑπερβολικές ἐρμηνεἰες καί προεκτάσεις, ἀφοῦ ὁ Κύριλλοσ ἐπεδίωκε νά δείξει ὅτι ἡ ἙΑποκάλυψις προέβλεψε σχεδόν τά πάντα. Πάντωσ, σημασία ἔχει ὅτι ἔθιξε τό θέμα τῆς ἙΑμερικήσ καί σέ ἄλλα σημεἰα τοῦ ἔργου του, γεγονόσ πού ὑποδηλώνει ὅτι θά εἶχε σίγουρα κάποιεσ ἀφορμέσ γιά νά τό συζητήσεἰ. Δεδομένου δέ ὅτι ἦταν πολὺ ἐριστικόσ καί εἶχε προβλήματa μέ πολλοὺσ λογίουσ τῆς ἐποχῆσ του, εἶναι πολὺ πιθανό νά εἶχε θίξει κάποιοσ ἀπ' αὐτοὺσ τό παρόν θέμα καί νά εἶχε προκαλέσει ἔτσι τήν παραπάνω ἀντίδραση τοῦ Κύριλλου.

XIII

Μετὰ τίς ἐκτενεἰσ αὐτέσ ἀναφορέσ στὰ θεολογικά προβλήματa πού δημιούργησε ἡ ἙΑμερική τήν περίοδο τοῦ (νεο)ελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, κρίνουμε ἀναγκαἰα μιά ἐπιστροφή στίσ εἰσαγωγικήσ μασ παρατηρήσεισ. Πρόκειται γιά τή συγκεκριμένη νοοτροπία νά ἀναζητοῦνται συνεχῶσ ἀπαντήσεισ γιά ἐπιστημονικά θέματa στήν ἙΑγία Γραφή καί γενικότερα νά ἐπιδιώκεται ἡ προσαρμογή νέων γνώσεων σέ ἐπικρατοῦσεσ θρησκευτικέσ ἀντιλήψεισ. ἙΗ νοοτροπία αὐτή στίσ ποικίλεσ ἐπί μέρουσ ἐκφάνσεισ της δημιούργησε σοβαρότατa προβλήματa στίσ σχέσεισ θρησκευείασ καί ἐπιστήμησ τοῦσ Νεώτερουσ Χρόνουσ. Τό πρόβλημα τῆς ἙΑμερικήσ δέν δη-

166. ἙΗ ἄποψη ὅτι ἡ ἙΑμερική βρισκόταν «κάτω» ἀπό τό δικό μασ ἡμισφαἰριο στίσ περιοχέσ τῶν ἀντιπόδων ἦταν διαδεδομένη τήν ἐποχή ἐκείνη στόν ἔλληνικό χῶρο. ἙἙτσι, ὁ ἱερέασ ΠΟΛΥΖΩΗσ ΚΟΝΤΟσ, Ποικίλη Διδασκαλία, ὀ.π., σ. 54, ἀρνήθηκε μέν γιά θρησκευτικούσ λόγουσ τήν ὑπαρξη ἄλλων κόσμων σέ ἄλλουσ πλανῆτεσ, ἀλλά συμπλήρωσε χαρακτηριστικά: «Πλήν κάτωθέν μασ ἐγνωρίσθη νέοσ κόσμοσ ἡ ἙΑμερική».

167. ΚΥΡΙΛΛΟσ ΛΑΥΡΙΩΤΗσ, Περί τῶν ἐκκλησιαστικῶν τάξεων, ἡθῶν καί κανόνων, ὅτι προεγράφησαν ἐν τῇ ἙΑποκαλύψει, Λόγοσ 9, Χειρόγραφο Ι τῆς Θεολογικήσ Σχολῆσ τοῦ Πανεπιστημίου ἙΑθηνῶν, Τόμοσ 8, § ,σροα'.

μιούργησε βέβαια σοβαρές εντάσεις στον ελληνικό χώρο το 18ο αιώνα, απασχόλησε όμως πολύ περισσότερο τη Δυτική Ευρώπη. Διάφορα άλλα θέματα όμως που σχετίζονται με την όλη προβληματική, όπως ο παγκόσμιος κατακλυσμός και οι θεωρίες για το μονογενισμό ή τον πολυγενισμό, απασχόλησαν έντονα τη χριστιανική θεολογική σκέψη μέχρι τις μέρες μας ακόμη. Η παρούσα μελέτη έδειξε επίσης ότι, παρά τις διαφορές τους στην τακτική αντιμετώπισης του προβλήματος, ο Νεόφυτος, ο Θεοτόκης και ο Κύριλλος είχαν όρισμένα κοινά σημεία, ιδίως αναφορικά με τις άφετηριές τους. Και οι τρεις δεν ήταν σε καμιά περίπτωση διαθεθειμένοι να άμφισβητήσουν τις πληροφορίες της Άγιας Γραφής, έστω και αν, φαινομενικά τουλάχιστον, υπήρχαν κάποια σημεία που παρέμεναν χωρίς ικανοποιητική εξήγηση. Ο Θεοτόκης είχε δεχθεί βέβαια την επιστημονική πρόοδο και είχε χρησιμοποιήσει σε μεγάλο βαθμό τις τότε επιστημονικές εξελίξεις, αλλά πάντα τις υπέτασσε στις θρησκευτικές του επιλογές, τις οποίες ούδέποτε άμφισβητούσε. Έτσι, ήταν σε θέση να δώσει στον Νεόφυτο μια ικανοποιητική άπάντηση σχετικά με το θέμα μας και να υπερβεί τις υπάρχουσες δυσκολίες, «έπιβεβαιώνοντας» την άξιοπιστία των βιβλικών πληροφοριών. Άλλωστε, έγραφε σε μια έποχή, κατά την οποία η άμφισβήτηση της Άγιας Γραφής είχε καταστεί σχεδόν ρουτίνα στά πλαίσια των άντιχριστιανικών τάσεων του Διαφωτισμού.

Ίδιαίτερο ένδιαφέρον έχει έπιπλέον τό γεγονός ότι ή έν λόγω νοοτροπία συνεχίζει να ύφίσταται και να λειτουργεί σε πολλούς θρησκευτικούς κύκλους σήμερα, και στην Ελλάδα και στο έξωτερικό. Παρά την ουσιαστική άποδέσμευση της έπιστήμης από τή θρησκεία, διαδίδεται ακόμη από τέτοιους κύκλους ότι μπορεί να ανακαλύψει κανείς επιστημονικά στοιχεία στην Άγία Γραφή ή τουλάχιστον ότι οι πληροφορίες της δεν διαψεύδονται από τή σύγχρονη έπιστήμη¹⁶⁸. Η κύρια αίτία τέτοιων τάσεων έντοπίζεται βασικά σε μία έσφαλμένη άντίληψη περί της θεοπνευστίας της Άγιας Γραφής¹⁶⁹. Στίς ΗΠΑ είναι γνωστές οι ποικίλες ομάδες συντηρητικών Προτεσταντών (π.χ. των Creationists)¹⁷⁰, οι όποιοι δέχονται

168. Η συσχέτιση του βιβλικού κατακλυσμού με τή σύγχρονη έπιστήμη έχει έπιχειρηθεί με διαφορετικούς τρόπους. Για μία περίπτωση, βλ. W. S. OLSON, Has Science Dated the Biblical Flood?, *Zygon* 2 (1967) 272-278.

169. Βλ. σχετικά ΜΑΚΡΙΔΕΣ, Die religiöse Kritik, δ.π., σ. 568-625.

170. Ειδικά για τό πρόβλημα του παγκόσμιου κατακλυσμού, βλ. J. C. WHITCOMB, JR./H. M. MORRIS, The Genesis Flood: The Biblical Record and its Scientific Implications, Grand Rapids 1961. A. C. CUSTANCE, The Flood: Local or Global?, Grand Rapids 1979. Βλ. τήν κριτική του S. J. GOULD σε τέτοιες προσπάθειες: Creationism: Genesis vs. Geology, in DUNDES, ed., *The Flood Myth*, σ. 427-437, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

τήν κατά γράμμα θεοπνευστία και τό άπόλυτο άλάθητο τής 'Αγίας Γραφής, μέ άποτέλεσμα νά άντλοϋν άπ' αϋτήν και «έπιστημονικές» πληροφορίες, όχι μόνο σχετικά μέ τόν παγκόσμιο κατακλυσμό¹⁷¹, αλλά και για πλήθος άλλων θεμάτων¹⁷². Παρόμοια φαινόμενα άπαντώνται και στον 'Ορθόδοξο έλληνικό χώρο. "Αν μελετήσει κανείς, λόγου χάριν, τά όσα γράφει ό άρχιμανδρίτης 'Ιωήλ Γιαννακόπουλος για τήν έπιστημονική έπιβεβαίωση του παγκόσμιου κατακλυσμού, του μονογενισμού και τής χρονολογίας του κόσμου σύμφωνα μέ τήν 'Αγία Γραφή¹⁷³, θά διαπιστώσει τήν έντονη προσπάθεια νά συμβιβαστούν μέ κάθε τρόπο θρησκεία και έπιστήμη. 'Η μέθοδος δέ μέ τήν όποία έπιχειρείται αυτό καθώς και ή όλη σκοποθεσία δέν έχουν μεταβληθεί οϋσιαστικά άπό τήν έποχή πού είχε άσχοληθεί μέ τά θέματα αυτά ό Θεοτόκης. "Αλλωστε, στην οϋσία πρόκειται για έπιβώσεις τής ίδιας άκριβώς νοοτροπίας.

'Εν τούτοις, οι έφαρμογές τής νοοτροπίας αϋτής παρουσιάζουν πολλά σημαντικά άσθενή σημεία στις μέρες μας. Τά δεδομένα τής έπιστήμης μεταβάλλονται μέ γρήγορους ρυθμούς σε σύντομο χρονικό διάστημα, όποτε παρουσιάζεται ή άδήριτη άνάγκη σε όσους άποδέχονται τήν παραπάνω νοοτροπία, νά προσαρμόζουν συνεχώς τίς βιβλικές πληροφορίες - άσχετα αν αυτό είναι πάντα πραγματοποιήσιμο - στα έκάστοτε τελευταία έπιστημονικά δεδομένα. Οι τεράστιες όμως διαφορές μεταξύ του βιβλικού κοσμοειδώλου και των άπόψεων τής σύγχρονης έπιστήμης είναι έμφανέστατες. Οι έπαίοντες γνωρίζουν ότι, όσοι χρησιμοποιούν τήν 'Αγία

171. 'Υπάρχει βέβαια ένα μακρό ύπόβαθρο τέτοιων προσπαθειών στη Δυτική χριστιανική σκέψη γενικά. Πρβλ. ένδεικτικά μερικές περιπτώσεις σχετικά μέ τόν κατακλυσμό: Natur und Bibel in der Harmonie ihrer Offenbarungen. Ein Handbuch moderner Forschung, in Verbindung mit Professor Dr. Otto Hamann und Dr. Karl Hauser hrsg. von Dr. Johannes Riem, Hamburg 1910, σ. 89-151. J. RIEM, Die Sintflut. Eine ethnographisch-naturwissenschaftliche Untersuchung, Stuttgart 1906. P. J. LE RICHE, Scientific Proofs of a Universal Deluge, *Journal of the Transactions of the Victoria Institute* 61 (1929) 86-117. L. M. DAVIES, Scientific Discoveries and Their Bearing on the Biblical Account of the Noachian Deluge, *ibid.* 62 (1930) 62-95.

172. Για τίς κινήσεις αϋτές, βλ. τήν ιδιαίτερα κατατοπιστική μελέτη του R. NUMBERS, *The Creationists*, New York 1992.

173. Ι. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, 'Η Παλαιά Διαθήκη κατά τούς Ο'. Κείμενον, έρμηνευτική παράφρασις, σχόλια, προβλήματα, χάρται, τ. Α'. 'Η Γένεσις, 'Αθήναι 1960², σ. 359-360, 424-426, 433-449. 'Υπάρχουν φυσικά και άλλες τοποθετήσεις. Στο μάλλον κηρυγματικού χαρακτήρα άρθρο του για τόν κατακλυσμό, ό Ι. ΔΑΒΒΕΤΑΣ, Κατακλυσμός, *Θρησκευτική και 'Ηθική 'Εγκυκλοπαίδεια* 7 (1965) 435-438, δέχεται τό γεγονός ως άναμφισβήτητο και τό θεωρεί παγκόσμιας έμβέλειας: αναφέρει δέ ότι ή γεωλογία οϋτε στηρίζει, οϋτε άναιρεί τήν άγιογραφική παράδοση.

Γραφή σαν επιστημονικό έγχειρίδιο υπό οίανδήποτε μορφή, μόνο προβλήματα προκαλούν στις σχέσεις θρησκείας και επιστήμης. Παραδείγματος χάριν, δέν είναι δύσκολο νά δειχθεί ότι ή χρονολόγηση του κόσμου στά έπτά και πλέον χιλιάδες χρόνια από τήν εποχή μας, ή οποία βασίζεται αποκλειστικά σέ βιβλικές πληροφορίες, θεωρείται τελείως αστήρικτη μέ βάση σύγχρονες θεωρίες, οι οποίες, πέρα από τίς διαφορές τους, κάνουν λόγο για άσυγκρίτως μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα¹⁷⁴. Τελειώνοντας, πρέπει νά σημειώσουμε επίσης τό σημαντικό γεγονός ότι από τήν εποχή του Θεοτόκη και μετά δρομολογήθηκαν από τούς φορείς του Διαφωτισμού στόν έλληνικό χῶρο οι πρώτες ούσιαστικές προσπάθειες νά περιοριστεί ή αϋθεντία τής Ἁγίας Γραφῆς στόν καθαρά θρησκευτικό χῶρο. Αυτό δέν οδήγησε βέβαια στην τελική εξαφάνιση τής προαναφερθείσης νοοτροπίας· συνέβαλε όμως αρκετά στην εξασθένησή της και τελικά στην βαθμιαία αποδέσμευση τής επιστήμης από θρησκευτικές προϋποθέσεις και έλέγχους στά πλαίσια τής κοινωνικής διαφοροποίησης τής νεοελληνικής κοινωνίας.

174. Αυτό αναγνωρίζεται και από σύγχρονους Ὁρθόδοξους θεολόγους. Βλ. τό ἄρθρο Χρονολογία βιβλική, *Θρησκευτική και Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία* 12 (1968) 373.

SUMMARY

THE AMERICAN CONTINENT AS A THEOLOGICAL PROBLEM DURING THE (NEO)HELLENIC ENLIGHTENMENT

The discovery of America contributed not only to the radical expansion of human knowledge and to a reorientation of man's place on earth, but caused some theological problems too. These difficulties appeared mainly because of the existence of indigenous population in the New World. What was the origin of these people? Were they descended from Adam and Eve? Were they affected by the original sin? Had Christ saved them? Why are they not mentioned in the Bible? What was their relation to the inhabitants of the already known world? Among the various answers to these questions in Western Europe, the Preadamite theory by Isaac La Peyrère (1596-1676) should be mentioned here. La Peyrère suggested a polygenetic theory and argued for the existence of human beings on earth before the creation of Adam and Eve. Despite harsh criticism and countermeasures by the religious establishment of that time, La Peyrère's theory tried to reconcile the biblical information with the new discoveries, exerted strong influences in the long run and paved the way for the wider dissemination of polygenism (e.g., by Voltaire).

The purpose of this article is to examine the belated diffusion of these ideas and discussions in pre-independence Greece during the period of the (Neo)Hellenic Enlightenment. Our main source is the correspondence between Neophytos Kausokalyvitis (1713-1784) and Nikiphoros Theotokis (1731-1800), two of the eminent intellectual figures of the eighteenth century. Neophytos had some questions about the New World, therefore he asked for Theotokis' opinion, whom he esteemed highly. For example, had the Christian message reached the New World before 1492? What was exactly the origin of the Americans? How did they manage to reach this remote continent? When was America first inhabited? Did the universal flood affect the New World? Theotokis in his lengthy answer exhibited clearly the characteristics of a polyhistor. Aside from his strong theological background, he was very well informed of the latest developments in the fields of archaeology, history, geography and natural science. He put particular emphasis on the defense of the historicity of the biblical account concerning the universal deluge. For this reason, he tried to prove that America was populated for the first time after this cosmogonic event. He also discussed some additional (theological) issues in relation to the American continent. Theotokis' main concern was to show that the biblical information in general can be corroborated and verified by science, because the

Bible is a God-inspired work that can never lie. It should not be forgotten that Theotokis wrote his letter during the period of the Enlightenment and was acutely aware of the serious dangers posed to Christian doctrine by various anti-religious currents. No doubt, the discovery of America did not cause a major controversy at that time. Its limited discussion, however, is indicative of a certain religious mentality which has a long historical background since the early Christian times and which constantly seeks to reconcile the Bible with scientific knowledge and progress. Despite the differentiation of science from religion, this mentality prevails in various forms among certain religious circles even nowadays. Its objective is to “marry” the Bible with science and to demonstrate the scientific reliability of the former in every possible detail (e.g., the creation account of *Genesis*, the universal flood).

VASILIOS N. MAKRIDES